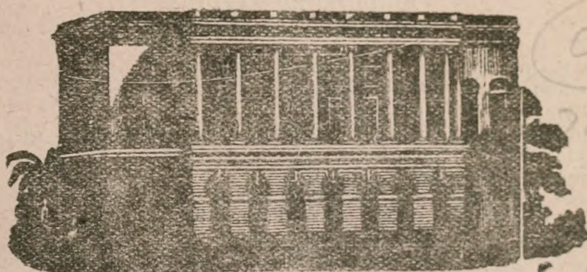

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
New Series, No. 1074.

न्यायवार्त्तिकम् ।

NYĀYA-VĀRTTIKAM

EDITED BY
PANḌIT VINDHYEŚVARĪ PRASĀD DUBE.
LIBRARIAN, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS VI.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1904.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,
46 GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each ...	Rs.	1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1		0	6
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4–14 @ /6/ each		4	2
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–5 and Vol. II, Fasc. 1–5 ; Vol. III, Fasc. 1–5; Vol. IV, Fasc. 1–5 @ /6/		7	8
Aṇu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2–5 @ /6/ each		1	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1		0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each ...		2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each		1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II. Fasc. 1–5 @ 1/ each		10	0
Bāla Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1		0	6
Baudhāyana Sautra Sūtram, Fasc. 1–2 @ /6/ each		0	12
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4–8 @ /6/ each		1	14
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1–4		1	8
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each		1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each		2	4
Bodhicaryavatara of Cantidevi, Fasc. 1–2		0	12
Catadusani, Fasc. 1		0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1–4 @ 2/ each ...		8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–7 ; Vol. II, Fasc. 1–2 ...		3	6
Çatasahasrika-projnaparamita, Part I, Fasc. 1–2 @ /6/ each ...		0	12
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1–25; III. Part I, Fasc. 1–18. Part II, Fasc. 1–10 @ /6/ each		19	14
Çlokavartika, (English) Fasc. 1–4		3	0
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4–17 @ /6/ each ...		5	4
Ditto Çāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1–7 ; Vol. II, Fasc. 1–4 ; Vol. III, Fasc. 1–4 @ /6/ each		5	10
Çrī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each		1	2
Dan Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2		0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-6...		2	4
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each		1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1–6		2	4
Kātantra, (Text) Fasc. 1–6 @ /12/ each		4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1–14 @ /12/ each		10	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each		3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1–3 @ /12/ each		2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1–11 @ /6/ each...		4	2
Mahā-bhāṣya-pradipōdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-10 @ /6/ each		7	2
Manutīkā Saṃgraha, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each		1	2
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1–7 @ /12 each		5	4
*Mīmāmsā Darçana, (Text) Fasc. 7–19 @ /6/ each		4	14
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/		2	4
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1–6 ; Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /6/ each ...		5	4
Nityacarapaddhati Fasc. 1–7 (Text) @ /6/		2	10
Nityacarapradiph Fasc. 1–3		1	2
Nyayabindutika, (Text)		0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1–6 Vol. II, Fasc. 1–8 @ /6/ each		3	6

निष्क्रियं चेति कदाचिद्द्रव्याणि उपरतक्रियाणि द्रव्यमारभन्ते संयोगात् निवृत्ते कर्मणि संयोगोपकरणानि द्रव्याणि द्रव्यमारभन्त इति निष्क्रियाणामारम्भः । यदा च युगपद्बहूनि द्रव्याणि संहन्यन्ते तदाऽसाधारणकार्यव्यावृत्तेभ्यः संयोगेभ्यः एकमेव द्रव्यमुत्पद्यते एकावयवविभागे तु द्रव्यनिवृत्तौ शेषाणि द्रव्यान्तराणि द्रव्यमुत्पादयन्त[१] इति निष्क्रियाणामारम्भः । कानिचित् पुनः क्रियावन्त्यारभन्ते यदान्यतरकर्मजात् संयोगान्निवृत्ते कर्मणि इतरस्मिन् द्रव्ये कर्मनिवृत्तिसमकालमेव द्रव्यमुत्पद्यते तदा क्रियावता द्रव्येणारम्भात् क्रियावतामारम्भः विरोधश्चोत्क्षेपणादिकायाः क्रियायाः अनभ्युपगमादिति । न कारणमीश्वरः विकल्पानुपपत्तेः । कर्ता चेदीश्वरः किं सापेक्षः करोति उत निरपेक्ष इति किं चातः यदि सापेक्षः येन करोति तस्याकर्ता एवमन्यत्रापि प्रसङ्गः । तदपि साधनम् येन करोति तस्याकर्त्तेति । अथायं किञ्चिदनपेक्ष्य करोति तद्वदन्यत्रापि प्रसङ्गः । अथायं सर्वमनपेक्ष्य करोति[२] एवमपि पुरुषकर्माफलं भवेत् अनिर्मोक्षश्च प्रसज्येत यस्या[३]कर्मनिमित्ते सर्गे दोषः[४] स इहापि प्रसज्यत इति निरपेक्षकर्तृत्वस्यानभ्युपगमात् धर्माधर्मविफलत्वादिदोषो नास्ति न चाकर्मनिमित्ते सर्गे दोष इति । येन करोति न तस्याकर्त्तेति चेत् नानेकान्तेकान्तात् नायमेकान्तोऽस्ति यो येन करोति स तन्न करोतीति यथाऽनेकशिल्पपर्यवदातः पुरुषः कर-

(१) मारभन्त इति—पा० ४ पु० । (२) तस्याकर्त्तेति—पा० ४ पु० ।
(३) यस्याकर्मनिमित्ते—पा० ४ पु० । (४) उक्त—इत्यधिकम् ४ पु० ।

णान्तरोपादानो वास्यादि करोति वास्याद्युपादानो दण्डादि[१] करोति तदुपादानो घटादि न च पर्यायकर्तृत्वे सति अकर्तृत्वं तथेश्वरोऽपि धर्माधर्मोपादानः शरीरसुखदुःखादि आत्ममनःसंयोग-शुक्लाशुक्लाभिसन्धिसाधनस्य धर्माधर्मौ सुखदुःखस्त्वपेक्षः तत्साधनाद्यपेक्षस्य शुक्लमशुक्लं चाभिसन्धिमिति। यदा करोति तदा साधनस्याकर्तेति चेत् अथ मन्यसे यदायं साध्यं यत् किञ्चिद्दृष्टं निर्वर्तयति तदा येन साधयति तस्याकर्ता प्रसज्यत इति। नैतदेवं ब्रूमः सर्वानर्थानयमेकस्मिन् काले करोतीति अपि तु पर्यायेण पर्यायकर्तृत्वे चायमदोषः। यदादौ करोति तस्यासाधनोत्पत्तिरिति चेत् अथ मन्यसे यदि शरीरादिकर्तृत्वं धर्माधर्माद्यपेक्षस्य अथ यदादौ करोति[२] कथं तत् आदेरनभ्युपगमाद्देश्यमेतत् अनादिः संसार इति प्रतिपादितमेतत् धर्माधर्मसाफल्यं चैवम् यदि चानादिः संसारः चापेक्षस्य कर्ता एवं प्राण्यन्तरसमवायिनां धर्माधर्माणां साफल्यम्। अथायमीश्वरः कुर्वाणः किमर्थं करोति लोके हि ये कर्तारो भवन्ति ते किञ्चिदुद्दिश्य प्रवर्तन्ते इदमाप्स्यामि इदं हास्यामि चेति न पुनरीश्वरस्य हेयमस्ति दुःखाभावात् नोपादेयं वशित्वात्। क्रीडार्थमित्येके एके तावद् ब्रुवते क्रीडार्थमीश्वरः सृजतीति नन्वेतदयुक्तम् क्रीडा हि नाम रत्यर्थं भवति विना क्रीडया रतिमविन्दतां न च रत्यर्थी भगवान् दुःखाभावादिति। दुःखिनस्य सुखोपगमार्थं क्रीडन्ति। विभूतिख्यापनार्थमित्यपरे। जगतो वैश्वरूप्यं ख्यापनीय-

---

(१) घटादि—पञ्च० ४ पु०। (२) तस्यासाधनात्—इत्यधिकम् ४ पु०।

मित्यपरे मन्यन्ते। एतदपि तादृगेव न हि विभूतिख्यापनेन कश्चिदतिशयो लभ्यते न चाख्याख्यापनेन किञ्चिद्धीयत इति। किमर्थं तर्हि करोति तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तत इत्यदुष्टम् यथा भूम्यादीनि धारणादिक्रियां तत्स्वाभाव्यात् कुर्वन्ति तथेश्वरोऽपि तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तत इति प्रवृत्तिस्वभावकं तत्त्वमिति। तत्स्वाभाव्यात् सततं प्रवर्तत[1] इति चेत् अथ मन्यसे यदि प्रवृत्तिस्वभावकं तत्त्वं प्रवृत्तिनिवृत्ती न प्राप्नुतः न हि प्रवृत्तिस्वभावके तत्त्वे निवृत्तिर्युज्यत इति क्रमेणोत्पत्ति[2]र्न प्राप्नोति तत्त्वस्यैकरूपत्वात् इदमिदानीं भवत्विदमिदानीं न भवत्विति[3] न युक्तम् न ह्येकरूपात् कारणात् कार्यभेदं पश्याम इति। नैष दोषः बुद्धिमत्त्वेन विशेषणात् बुद्धिमत्तत्त्वमिति प्रतिपादितम्। बुद्धिमत्तया च विशिष्यमाणं सापेक्षं च न सर्वदा प्रवर्तते न सर्वमेकस्मिन् काले उत्पादयति यस्य कारणसान्निध्यं तद्भवति यदसन्निहितकारणं तन्न भवति न च सर्वस्य युगपत्कारणसान्निध्यमस्ति अतः सर्वस्य युगपदुत्पादो न युक्तः स खलु प्रवर्तमानो धर्माधर्मयोः परिपाककालमपेक्षते कारणान्तरोत्पादं तद्भागिनां च सत्त्वानां तत्र[4] सन्निधानं तद्भागिसत्त्वधर्माधर्मपरिपाकं च तदप्रतिबन्धं चेति। यत् तदीश्वरस्यैश्वर्यं किं तन्नित्यमनित्यमिति। यद्यनित्यं तस्य कारणं वाच्यं[5] यस्य चानित्यमैश्वर्यं तस्य कारणभेदो भवति अणिमादेः एवमन्येषामपीत्यनेक ईश्वरः प्रसज्यत इति।

---

(१) प्रवृत्तिरिति—पा० ४ पु०। (२) क्रमेण चोत्पत्ति—पा० ४ पु०।
(३) माभूदिति—पा० ४ पु०। (४) तत्र तच—पा० ४ पु०।
(५) वक्तव्यम्—पा० ४ पु०।

अथानेकत्वे किं बाध्यत इति एकस्मिन् वस्तुनि व्याहतकामयोरीश्वरयोः प्रवृत्तिर्न प्राप्नोति अर्थैकमितर अतिशेते योऽतिशेते स ईश्वरः नेतरः[1] इति। अथ नित्यमैश्वर्यं धर्मवैयर्थ्यं न तद्धर्माद्भवतीति। नित्यमिति ब्रूमः। न च धर्मवैयर्थ्यं दोषः तस्य यो धर्म ईश्वरे नासौ तच्चैश्वर्यं करोति किन्तु प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसञ्चियाननुगृह्णाति न चेश्वरे धर्मास्तीत्यचोद्यमेतत् तत्स्वभावानवधारणात् सन्देहः ईश्वरः किं द्रव्यमाहो गुणादीनामन्यतम इति। द्रव्यं बुद्धिगुणत्वाद्द्रव्यान्तरवद् बुद्धिमत्त्वात् तर्हि आत्मान्तरमिति नात्मान्तरं गुणभेदात्। तद्यथा गुणभेदे सति पृथिव्यादयो नात्मानः तथा गुणभिन्न ईश्वरस्तस्मादसावपि नात्मान्तरमिति। कः पुनरेतस्य भेदः। एके तावद् ब्रुवते धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यतिशयवन्ति तस्मिन्निति नित्यत्वमतिशयः। एतत्तु न बुद्ध्यामहे यथा बुद्धिमत्तायामीश्वरस्य प्रमाणसद्भावो न चैवं धर्मादिनित्यत्वे प्रमाणमस्ति न चाप्रामाणिकं प्रतिपत्तुं शक्यम् अतिशयस्तु बुद्धिनित्यत्वं गुणभेदः तत्र हि नित्या बुद्धिः संख्यादयश्च सामान्यगुणाः षड्गुण[2] आकाशवदीश्वर इति। अथास्य बुद्धिनित्यत्वे किं प्रमाणमिति। नन्विदमेव बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्तन्त इति बुद्धिमत्तायामेतत् साधनं सापुनर्नित्येति कुतः प्रत्यर्थनियमासम्भवात् ये खलु प्रत्यर्थनियता बुद्धिभेदास्ते शरीरादिकारणसन्निधाने सति भवन्ति न त्वियं[3] प्रत्यर्थनियता युगपदनेककार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा स्थावर-

---

(१) इतरो नेश्वर इति—पा० ४ पु०।

(२) न चाप्रामाणिकं शक्यम्—इत्यधिकम् ४ पु०। (३) न चेयं—पा० ४ पु०।

भेदस्यानेकस्य युगपदुत्पाद इति । स च प्रत्यर्थनियतबुद्धिभेदे-ष्वीश्वरस्य न युक्तः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागबुद्धय एव तस्य गुणाः । अथ बुद्धिमत्तयेश्वरस्य[1] शरीरयोगमपि प्रतिपद्यते । तेनापि प्रतिपद्यमानेन शरीरादयो नित्या अनित्या वा अवश्यमेषि-तव्याः । यद्यनित्या धर्माधर्मसद्भावोभ्युपेयः तदभ्युपगमे च तत्तन्त्व-त्वादीश्वरो नेश्वरः स्यात् । अथ नित्यान् शरीरादीन् कल्पयसि एवमपि दृष्टविपरीतं कल्पितं भवति दृष्टविपर्ययं प्रतिपद्यमानेन बुद्धेर्नित्यत्वं[2] प्रतिपत्तव्यम् । अथ सन्तानवर्तिनीमनेकां बुद्धिमी-श्वरे प्रतिपद्यते एवमपि न युगपदुत्पादः स्थावरादीनां[3] प्राप्नोति अथ ताः सन्तानवर्तिन्योऽर्थाः[4] बुद्धयो भवन्ति । एवमपि दृष्टविप-रीतं कल्पितं भवति । एवं च कल्पयता बुद्धिनित्यत्वमेव प्रतिपत्तव्यम् । एतावच्चैतत् स्यात् नित्या वा सन्तानवर्तिनी वा सन्तानवर्तिनी न युक्ता । यदि गुणभेदाद्भेदः यदभिन्नगुणं तदेकं प्राप्नोति यथा दिक्कालाविति नानेकान्तात् गुणभेदान्नानात्वं ब्रूमः न पुनर्गुणाभे-दादेकत्वमिति तथाहि अभिन्नगुणानां घटादीनां नानात्वमिति दिक्कालयोर्गुणाभेदे ऽपि कार्यभेदान्नानात्वमिति । न च बुद्धिमत्तया विनेश्वरस्य जगदुत्पादो घटत इति । सा च बुद्धिः सर्वार्थातीताना-गतवर्तमानविषया प्रत्यक्षा नानुमानिकी नागमिकी न तत्रानुमानं नागम इति ज्ञाननित्यत्वाच्च न संस्कारः नित्यं विज्ञानमीश्वरस्येति

(१) बुद्धिमत्त्वमीश्वरस्य—पा० ४ पु० । (२) बुद्धेरेव—पा० ४ पु० ।

(३) व्यवस्थादीनां—पा० ४ पु० । (४) सन्तानवर्तिन्यः सर्वार्थाः—पा० ४ पु० ।

न तत्र संस्कारो विद्यत इति संस्काराभावाद्बुद्धिनित्यत्वाच्च न स्मृतिः स्मृत्यभावाच्च नानुमानं न दुःखमधर्मस्याभावात् अत एव न वैराग्यमिति दुःखाभावान्न विरज्यत इति अत एव न द्वेषो दुःखाभावादिति। इच्छा तु विद्यते ऽक्लिष्टाऽव्याहता सर्वार्थेषु यथा बुद्धिरिति। अथ किमयं बद्धो मुक्त इति। न बद्धो दुःखाभावादेव अबद्धत्वान्न मुक्त इति बन्धवान् मुच्यत इति न च भगवति बन्धनमस्तीति अतो न मुक्त इति। आत्मान्तराणामसम्बन्धादधिष्ठातृत्वमनुपपन्नमिति चेत् अथ मन्यसे ऽर्थान्तरसमवायिनो ये धर्माधर्मास्ते न साक्षादीश्वरेण सम्बद्ध्यन्ते न पारम्पर्येण[1] न चानधिष्ठितयोर्धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिर्युक्तेति। तच्च न अजसम्बन्धोपपत्तेः अजः सम्बन्ध आत्मान्तराणामित्येक इच्छन्ति न चैतदिह प्रतिषिध्यत इति अप्रतिषेधादुपात्तः स इति। ते त्वजं सम्बन्धं प्रमाणतः प्रतिपादयन्ति व्यापकैराकाशादिभिः सम्बद्ध ईश्वरः मूर्तिमद्द्रव्यसम्बन्धित्वात् घटवदिति यथा घटादि मूर्तिमता घटादिना सम्बन्धित्वव्यापकैराकाशादिभिः सम्बद्ध्यते तथेश्वरोपि मूर्तिमत्सम्बन्धीति तस्मादयमपि व्यापकैराकाशादिभिः सम्बद्ध्यत इति। स पुनरात्मेश्वरसम्बन्धः किं व्यापकोऽव्यापक इति अर्थाभावादव्याकरणीय एषः आत्मेश्वरसम्बन्धोऽस्तीत्येतदेव[2] शक्यते वक्तुम्। स पुनरीश्वरात्मानौ व्याप्नोति न व्याप्नोतीति न व्याक्रियते। ये ऽप्यजं संयोगं नेच्छन्ति तेषामप्यणुमनः संयोगोपपत्तेरस्ति सम्बन्धः यानि प्रत्यात्ममनांसि तानि सर्वाणीश्वरसम्बद्धानीत्यतः सम्बन्धसम्बन्धोपपत्तेरात्मान्तराण्यधितिष्ठति यथात्महस्तसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते

(१) न चासम्बद्धमधिष्ठातुं शक्यते—अधिकम् ४ पु०। (२) इत्येव च—पा० ४ पु०।

कर्म भवति उत्पन्नकर्मको हस्तः सन्दंशादिना सम्बध्यते तत्सम्बन्धा-दयःपिण्डाद्यधितिष्ठति। यदि तर्हि सर्गादावीश्वरस्य कारणत्वे ऽयं न्यायोभिहितः इदानीमीश्वरो न कारणमिति प्राप्तम् इदानीमपि स एव न्यायः मृतशरीरिणां यौ धर्माधर्मौ तौ बुद्धिमत्कारणा-धिष्ठिताविति समानो न्यायः। बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि स्वासु स्वासु धारणादिक्रियासु महाभूतानि वाय्वन्तानि प्रवर्तन्ते अचेत-नत्वाद्वास्यादिवत्। एवं कार्यत्वात् तृणादीनि पक्षीकृत्य दर्शनस्पर्शन-विषयत्वादिति वक्तव्यम्। एवं यत्र यत्र विप्रतिपत्तिः कार्यत्वं च तत्तदनेनैव न्यायेनानेन दृष्टान्तेन वास्यादिना पक्षयित्वा साधयि-तव्यम्। आगमाच्च आगमादपि श्रूयते ईश्वरः कारणम्।

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा स्वभ्रमेव वा॥
यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत्।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्श-नात्॥ २२॥

अपर इदानीमाह। अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्या-दिदर्शनात्। यथा कण्टकतैक्ष्ण्यादि निर्निमित्तं च उपादानवच्च तथा शरीरादिसर्गोपि तदिदं दृष्टान्तसूत्रम्। कः पुनरत्र न्यायः अनिमित्ता रचनाविशेषाः शरीरादयः संस्थानवत्त्वात् कण्टकादिव-दिति। नानुपलब्धनिमित्तानामनुमानतो निमित्तोपलब्धिः यस्य

निमित्तं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते तस्यानुमानतः प्रत्येतव्यम् कुतः निमित्तवद्द्रव्यसामान्यात् यानि खलु निमित्तवन्ति द्रव्याणि संस्थानविशेषवन्ति तानि घटादीनि संस्थानविशेषवच्छरीरं कण्टकादयश्च तस्मात् निमित्तवन्त इति। उक्तं चात्र किमुक्तम् पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति। न चोभयपक्षसम्प्रतिपन्नं संस्थानविशेषवदनिमित्तं दृष्टमिति अपरे तु अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्तत इति परिहारं वर्णयन्ति॥

अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः॥ २३॥

अनिमित्तमेव निमित्तं यतश्चोत्पत्तिस्तन्निमित्तमिति। अनिमित्तनिमित्तत्वात् नानिमित्तत उत्पत्तिरिति एतच्च न निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः॥ २४॥

अन्यन्निमित्तमन्यच्च निमित्तप्रत्याख्यानमिति न च प्रत्याख्यानमेव प्रत्याख्येयं भवति निमित्तमित्यर्थाभ्यनुज्ञा अनिमित्तमिति तस्य प्रतिषेधः अभ्यनुज्ञाप्रतिषेधयोश्चैकत्वमयुक्तमिति। स खल्वयं वादोऽकर्मनिमित्तः सत्त्वसर्ग इति एतस्मान्न भिद्यत इति। अभेदे तु तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो बोद्धव्यः कण्टकादीनां चानिमित्तं जन्मेति ब्रुवाणः प्रष्टव्यः। किं कण्टकमात्रस्यानिमित्तं जन्म उत सर्वस्येति। यदि कण्टकमात्रस्यानिमित्तं जन्म तच्छेषेण[1] दृष्टान्तेन शक्यं प्रतिपादयितुं

(१) निमित्तं जन्म तच्छास्लेष—पा० ४ पु०।

निमित्तवदिति । अथ सर्वमनिमित्तमित्ययं पक्षस्तथापि व्याघातः प्रतिपाद्यप्रतिपादकन्यायस्याभ्युपगमात् सर्वं चानिमित्तं प्रतिपादयसि चेति व्याघातः । वाक्योपादानाच्च व्याघातः अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिवदितिवाक्यं प्रतिपादकमुपादीयते न च निमित्तमस्तीति व्याघातः । अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरिति सनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति च वाक्ये यद्यनयोरर्थभेदं प्रतिपद्यसे वाक्यभेदादर्थभेदप्रतिपत्तिरिति व्याहतं भवति अनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति । अथ न[1] वाक्यभेदेनार्थभेदं प्रतिपद्यसे वाक्यविशेषोपादानं व्याहतम् यत्किञ्चिद्वाक्यमुपादेयमिति अनिमित्तां भावोत्पत्तिं प्रतिपद्यमानेन सर्वलोकव्यवहार उच्छिन्नो भवति अनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति च भावमात्रपक्षीकरणेन दृष्टान्तो भवति । अथ शरीराद्येकदेशं पक्षयसि तथाप्यन्यतरधर्मासिद्धो दृष्टान्तः संस्थान[2]विशेषवत्त्वस्य विद्यमानत्वात् अनिमित्तत्वस्य चाभावादिति । अन्ये तु मन्यन्ते सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

किमनित्यं नाम यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यम् उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकं च विनष्टं नास्ति किं पुनः सर्वं भौतिकं शरीरादिकमभौतिकं च बुद्ध्यादि तदुभयमुत्पत्तिविनाशधर्मकमिति विज्ञायत इति । तस्मात् सर्वमनित्यमिति सूत्रस्य दृष्टान्तार्थत्वात् तस्य सर्वान्तर्भावादुदाहरणाभावः । सर्वमनित्य[3]-

(१) न—इति नास्ति ४ पु० ।   (२) सन्तान—पा० ४ पु० ।

(३) मुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति सूत्रे—पा० ४ पु० ।

मिति ब्रूषे दृष्टान्ताभावः सर्वस्य पक्षीकृतत्वात् न साध्यमुदाहरणं युक्तम् उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति चायं हेतुरव्यापकः। यदि सर्वं पक्षयित्वा उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपादत्से परमाण्वाकाशादिषु तद्गुणेषु च केषुचित् सामान्यादिषु नोत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमस्तीति हेतुरव्यापकः नानित्यता नित्यत्वात् ॥

नानित्यता नित्यत्वात् ॥ २६ ॥

सर्वमनित्यमेवेति ब्रुवाणः प्रष्टव्यः किं सर्वस्यानित्यता नित्या आहोस्विदनित्येति। यद्यनित्यता नित्या न तर्हि सर्वमनित्यम् अथानित्या अनित्यताया अभावात्[१] सर्वमनित्यमिति व्याहतो हेतुः॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ २७ ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं[२] विनाश्यानुविनाशवत्। यथाऽग्निर्दाह्यं विनाश्यानुविनश्यति एवमनित्यतापि सर्वं विनाश्यानुविनश्यति। अयं च खलु वादः सर्वमनित्यमिति नित्यं व्याचष्टे ॥

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥ २८॥

नित्यस्य प्रत्याख्यानं न युक्तं यथोपलब्धि व्यवस्थानात् यत्र यत्राऽयं हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्र हेतुसामर्थ्यादनित्यत्वं प्रतिपद्यामहे यत्र पुनरयं हेतुर्नास्ति तेषामनित्यत्वं कथं प्रतिपत्तव्यम्। अथाकारणकमनित्यं प्रतिपद्यसे व्याहतस्तर्हि हेतुः उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति अनित्यमिति ब्रुवाणेनावश्यं नित्यमभ्युपेयं नञः प्रसज्यपर्युदासे

---

(१) अभावात्—पा० ४। (२) दाह्यत्वमिति क्वचित्।

प्रतिषेधविषयत्वात् अयं नञ् प्रवर्तमानः प्रसज्यप्रतिषेधेन प्रवर्तते पर्युदासेन वा तथा चोत्तरपदसिद्धिः यदि नित्यं न भवतीत्यनित्यं यदन्यत्र भवति तदन्यत्र प्रतिषिध्यत इति सिद्धमुत्तरपदम्। अथ नित्यादनित्यमिति तथाप्युत्तरपदेन भवितव्यम् नामत्युत्तरपदार्थे तस्यान्यत्वं सिध्यतीति अनित्यताभावाच्च सर्वमनित्यमिति न दोषः[1] अनित्यत्वं नाम धर्मः सोऽसति धर्मिणि न भवतीति एवं च सति सर्वस्यानित्यत्वं न दोष इति। अथ पुनरुत्पत्तिधर्मकेणानित्येन सिद्धं शेषं सन्दिह्यमानानित्यत्वं विपरीतनित्यत्वं च सत्त्वादनित्यमिति साधयेत् तस्याप्युत्तरपदसिद्ध्यानित्यत्वसिद्धिरिति प्रतिज्ञादोषाद्वाक्यं निवर्तत इति। अयमपर एकान्तः॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात्॥ २९॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात्। भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्तेः सर्वं नित्यमिति॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः॥ ३०॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः। उत्पत्तिकारणं भावानामुपलभ्यते विनाशकारणं च तदुभयं नित्यत्वे न स्यात् न हि नित्यं नाम जायते विनश्यतीति॥

तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः॥ ३१॥

---

(१) अनित्यतायाः धर्मत्वेनाभ्युपगमात्—अधिकम् ४ पु०।

तल्लक्षणावरोधा[1]दप्रतिषेधः । यदिदमुत्पद्यते विनश्यतीति च मन्यसे न तद्भूतलक्षणहीनं गृह्यते भूतलक्षणावरोधात्[2] सर्वं नित्यमिति। सर्वमनित्य[3]मिति च ब्रुवाणो न कश्चिज्जायते विनश्यतीति प्रतिपद्यते तत्प्रतिपत्तौ च हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थोऽस्य परिस्पन्दो व्यर्थ आपद्येत सर्वस्य च पक्षीकरणाद्दृष्टान्ताभावः वाक्योपादानं च व्याहतम्। यदिदं वाक्यं[4] परप्रतिपादनायोपादीयते सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वादित्यनेन वाक्येनायं किङ्करोति किमसिद्धं साधयति उत सिद्धं निवर्तयति । यदि तावदसिद्धं साधयति केयं सिद्धिर्वाक्येन[5] प्रतिपाद्यते यदि विज्ञानं व्याहतं भवति सर्वं नित्यं विज्ञानं च जायत इति । अथ प्रतिपत्तिर्न क्रियते का तर्हि सिद्धिः या प्रवर्तमानं करोति अवश्यं कारकेणापूर्वं किञ्चिन्निष्पाद्यं तन्निष्पत्तेर्व्याघातः कारकत्वं वा निवर्तते न हि नित्यस्य किञ्चित् कर्तव्यमस्ति । अथ सिद्धं निवर्तयतीति पक्ष आश्रीयते एतस्मिन्नपि पक्षे नित्यं निवर्तते चेति व्याघातः । अथ तिरोभवतीति तिरोभावे ऽप्ययमपूर्वोत्पत्तिः पूर्ववस्तुविनाशो वाभ्युपेय इति सर्वथा न व्याघातान्मुच्यसे यत्प्रागनुपलब्धरूपं पश्चादुपलभ्यते तत्रावश्यमपूर्वोत्पत्तिर्वा पूर्ववस्तुविनाशो वाभ्युपेय इति[6] सर्वथा न व्याघातान्मुच्यसे यत्पुनरेतद्भूतलक्षणावरोधात् सर्वं नित्यमिति नान्यथा तदुपपत्तेः भूतलक्षणयोगोन्यथा सम्भवतीति ॥

---

(१) रोधा–पा० ४ पु० । (२) रोधात्– पा० ४ पु० ।
(३) सर्वं नित्यं–पा० ४ पु० । (४) वाक्यं–पा० ४ पु० ।
(५) वाक्येन–पा० ४ पु० । (६) तदभ्युपगमे च व्याघात इति–अधिकम् ४ पु० ।

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

उत्पत्तिकारणोपलब्धेः कारणसमानगुणोत्पत्तिश्च दृश्यते कारणं च दृश्यते न चैतदुभयं नित्यविषयम् न हि नित्यस्योत्पत्तिर्नापि नित्यस्य कारणमस्ति अस्ति चैतदुभयं तस्मात् कारणसमानगुणं कार्यमुत्पादयति इति कारणसमानगुणं कार्यमुत्पद्यत इति कारणसमानगुणोत्पादे च कार्यभूतलक्षणावरोधः सिद्ध्यतीति। विभक्तन्यायं चैतत् व्यक्ताव्यक्तानां चाविवक्षा प्रामाण्यादित्येतस्मिन् सूत्रे। अव्यापकश्चायं हेतुः पञ्चभूतनित्यत्वादिति कथं कर्मादीनामव्याप्तेः कर्मबुद्धिशब्दादयः पञ्चभूतनित्यत्वादित्यनेन व्याप्ता इति ज्ञातुः प्रयत्नदर्शनाच्च व्याघातः उत्पत्तिविनाशप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्टः सर्वनित्यत्वे च न युक्तः प्रसिद्धश्चावयवी तद्धर्मा उत्पत्तिविनाशधर्मा चावयवी प्रतिपादितोऽतोऽयुक्तमेतत्। कथमव्यापकोऽनेकान्तः पक्षस्यान्तद्वये ऽवस्थानात् पक्षो हि सर्वं हि नित्यमिति तच्च सर्वं भूतलक्षणम्[१] अन्यथा च तत्पक्षान्तद्वये ऽवस्थानात् न सर्वं भूतलक्षणयुक्तमित्यनेकान्तः। स्वप्नविषयाभिमानवन्मिथ्योपलब्धिरिति चेत् अथ मनुषे यदिदमुत्पद्यते विनश्यति चेति तन्न तत्त्वतोऽस्ति असत्ये तस्मिन्नभिमानो भवति उत्पन्नं विनष्टमिति यथा न स्वप्ने विषयाः सन्ति अथ च विषयाभिमानोऽस्तीति न प्रमाणाभावात् यदिदं गवादि घटाद्युत्पत्तिविनाशे युक्तमुपलभ्यते एतन्नास्तीति नासत्त्वप्रतिपादकं प्रमाणमभिधीयते न चाप्रामाणिकं शक्यं प्रतिपत्तुम् यथा

(१) उक्तम्—इत्यधिकम्।

च चित्तव्यतिरेकिणो विषयास्तथोपरिष्टाद्वच्यामः। यदि स्वप्नविषयाभिमानः अथ भूतोपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत् प्रसज्यते। पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति चेत् अथ मन्यसे यदि पृथिव्यादीनि भूतानि न सन्ति ननु पृथिव्याद्याश्रयो व्यवहार उच्छिद्येत तदितरत्र समानम्। यदि व्यवहारोच्छेदभयाद्भूतानि प्रतिपद्यन्ते तत एवोत्पत्तिविनाशावपि प्रतिपद्यस्व न ह्युत्पत्तिविनाशावन्तरेण कश्चन व्यवहारः सिद्ध्यतीति नित्यानां द्रव्याणामतीन्द्रियत्वात् अविषयत्वाच्चोत्पत्तिविनाशयोः यन्नित्यं तदतीन्द्रियम् अविषयश्चोत्पत्तिविनाशयोः तेन स्वप्नविषयाभिमानवत्तदभिमान इत्ययुक्तम्। उत्पत्तिविनाशाभिमान इति ब्रुवतोत्पत्तिविनाशयोर्विषयो वक्तव्यः। न च सर्वनित्यवादिनामुत्पत्तिविनाशयोर्विषयोऽस्ति विषयं च प्रत्याचचाणेन तदनुकारी विपर्ययप्रत्ययो हेय इति। अपरे तु सर्वं नित्यमित्येतदन्यथा वर्णयन्ति व्यवस्थिते तस्योपादानस्य धर्ममात्रं निवर्तते धर्ममात्रमाविर्भवति यच्च निवर्तते तन्निवृत्तमप्यस्तीति यच्चाविर्भवति तत्प्रागप्याविर्भावादस्ति ॥

न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥

न व्यवस्थानुपपत्तेरिति। शेषं भाष्ये। यच्च निवर्तते तन्निवृत्तमप्यस्तीति ब्रुवाणो भवान् प्रष्टव्यो भवति[1] किमुक्तं भवति[2] यदि ब्रूषे पूर्वमुपलब्धं पश्चान्नोपलभ्यत इति। अथ सतोऽनुपलब्धिः किंकृता यद्यावरणादिकृता तदावरणाद्युपलभ्येत उक्तं चात्र यत्पूर्व-

(१) जायते—पा० ४ पु०। (२) निवृत्तमिति—अधिकम् ४ पु०।

मनुपलब्धं पश्चादुपलभ्यते तस्यापूर्वविशेषोत्पादः पूर्वविशेषप्रच्युतो-ऽभ्युपेय इति तदभ्युपगमे च व्याघातः यच्चोक्तं यच्चाविर्भवति तत् प्रागप्याविर्भावादस्ति तन्न व्याघातात् आविर्भवति विद्यते चेति व्याहतम्। अथाविर्भावोऽभिव्यक्तिः तथापि पूर्वदोषानिवृत्तिरभि-व्यक्तिरसती भवतीति। अयमपर एकान्तः॥

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात्॥ ३४॥

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात्। भावस्य लक्षणं शब्दः लक्ष्यते ऽनेन भावः सर्वो भावसमाख्याशब्दोऽनेकविषयो यथा कुम्भ इति। भावसमाख्याशब्दोऽनेकस्मिन्नवयवसमूहे वर्तत इति यथा कुम्भशब्दः। एवमन्ये ऽपि शब्दा इति। अस्य प्रयोगः कुम्भशब्दोऽनेकविषयः एकपदत्वात् सेनाशब्दवदिति। पदश्रवणादनेकार्थावगतेः यस्मात् पदश्रुतेरनेकोऽर्थोऽवगम्यते यथा सेनेति॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः॥ ३५॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः। अनेकलक्षणैरिति मध्यमपद-लोपी समासोऽनेकविधलक्षणैरिति। गन्धादिभिश्च गुणैर्बुध्नादिभि-श्चावयवैः सम्बद्ध एको भाव उत्पद्यते अतः शब्दादेकावगतौ[1] शेषो-ऽनुषक्तोवगम्यत इति गुणव्यतिरेको गुणीति अवयवातिरिक्त[2] श्चावय-वीति विभक्तन्यायमेतत्। यत् पुनरेकपदत्वादनेकविषयः कुम्भादिशब्द इति तन्न दृष्टान्ताभावात् न हि कश्चिच्छब्दोऽनेकविषयोऽस्ति सेनादिशब्दानामनेकविषयत्वेनासिद्धेः यथा चैकविषयः सेनादि-

(१) एकाधिगतौ—पा॰ ४ पु॰। (२) अवयवव्यतिरिक्त—पा॰ ४ पु॰।

शब्दस्तथोक्तमिति। सर्वस्य पक्षीकरणाद्दृष्टान्ताभावः आधाराधेयभावेनानुपलब्धानां रूपादीनामवयविनश्च ग्रहणादन्यथासिद्धः नञः प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासविषयत्वेनावस्थानाच्च विरुद्धः[1] अनेकमित्ययं नञः प्रयोगः स चायं प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासविषयत्वेन प्रतिषेधात् प्रकल्प्यते। यदि तावत् प्रसज्यप्रतिषेध एको न भवतीति यदेकत्र प्रतिषिध्यते तदन्यत्र भवति एवं च व्याघातः। अथ पर्युदासपक्षः एकस्मादन्यदनेकमिति एवमप्येकमभ्युपगतं भवति न ह्यसत्येकस्मिन् तस्मादन्यदनेकं सिध्यतीति। इतश्च

लक्षण[2]व्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

तल्लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः। न हि कश्चिदेको भाव इत्ययुक्तः पक्षः[3] कस्मात् लक्षणप्रव्यवस्थापनात्[4] न हि कुम्भ इत्युक्ते ऽनेकोऽर्थोऽवगम्यते। कथं नावगम्यते एकवचनान्तत्वात् एकवचनान्त एष शब्दः कुम्भ इति। न बहुष्वेकवचनं युक्तम् प्रैष[5]सम्प्रतिपत्त्योरेकविषयत्वात् कुम्भमानयेति प्रैष एकविषयो भवति। इतरोपि कुम्भशब्दात् प्रतिपद्यैकं कुम्भमानयति ते एते प्रैषसम्प्रतिपत्ती एकविषये ज्ञापयतः कुम्भशब्देनैकोर्थोऽभिधीयत इति। यांस्तु रूपादीनवयवान् प्रतिपद्यसे स न शब्दार्थः किन्त्वनुषङ्गः तन्नान्तरीयकत्वादिति समुद्रभेदस्य चानवस्थानात् यच्चावस्थानं तदेकं गवादिघटा-

(१) विरूप इति—पा० ४ पु०। (२) तल्लक्षण—पा० ४ पु०।
(३) इत्ययमयुक्तः प्रतिषेधः—पा० ४ पु०। (४) व्यवस्थानात्—पा० ४ पु०।
(५) प्रैष—प्रेष—पा० क्वचित्।

दिद्रव्याणि समुदितानि प्रतिपद्यमानेन समूहोऽभ्युपेयते स चायं समूह इयन्ति द्रव्याणि एतानि घटादि[1]भावेनावस्थितानीति न व्यवतिष्ठते ऽस्य भेदोऽन्यतर[2]तमत्वेन यत्तत् परमल्पं[3] तदभेद्यं ततो निवर्तत इति। यतश्चायं भेदो निवर्तते तदेकम्। एकं च प्रत्याचक्षाणेनैकमपि प्रत्याख्येयम् एकसमुच्चया[4]दनेकस्य। अथ मन्यसे यत्तमभेद्यं परमाणुं प्रतिपद्यसे स रूपादीनां समुदाय इति चत्वारि वा द्रव्याणि पृथिव्यादीनि समुदितानि परमाणुरिति। एतस्मिन् वै दर्शने ये रूपादयः समुदितास्ते परमाणुरिति यत्परमाणौ रूपं स कस्य समुदाय इति वक्तव्यम्। एवं शेषेषु गुणेषु चत्वारि द्रव्याणि समुदितानि परमाणुरिति ब्रुवाणेन चतुष्टयस्य समुच्चयनिमित्तत्वात् यदेकं पृथिव्यादि स कस्य समुदाय इति वक्तव्यम्। अथानन्तं समुदायं प्रतिपद्यसे अष्टौ द्रव्याणि समुदितानि परमाणुरिति शास्त्रं व्याहतं भवति। कामेष्टद्रव्यकोणुरशब्द[5] इति एकानुपपत्तौ नानेकोपपत्तिरित्येतद्वयम्। यश्चायं हेतुः समूहे भावशब्दप्रयोगादिति उभयतो व्याघातान्न किञ्चित् कथमुभयतो न कश्चिदेको भावः समूहे भावशब्दप्रयोगादिति प्रतिज्ञाहेत्वोर्व्याघातः। यस्मादेकार्थानुपपत्तौ[6] न समूह उपपद्यत इति समूहं चाश्रित्यैकं प्रत्याचक्षाणेन समूह एव प्रत्याख्यातो भवतीति सोऽयमुभयतो व्याघातात् यत्किञ्चनवाद इति। शेषं भाष्ये॥

---

(१) गवादि—पा० ४ पु०।　(२) अन्यतर—पा० ४ पु०।
(३) मन्यं—पा० ४ पु०।　(४) समुदाया—पा० ४ पु०।
(५) णुशब्द—पा० ४ पु०।　(६) नानेकाच न इत्यधिकं क्वचित्।

61

अथायमपर एकान्तः ॥

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः[१]। यावद्भावजातं तत्सर्वमभावः कस्मात् भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः। असत्प्रत्ययप्रतिषेधाभ्यां भावशब्दसामानाधिकरण्यात् सर्वमभावः अनुत्पन्नप्रध्वस्तपटवत् सर्वो भावशब्दोऽसत्समानाधिकरणः प्रतिषेधसमानाधिकरणश्च प्रध्वस्तपटवत् यथा नास्ति पट इति कथं नास्ति कदा च नास्तीति स्वात्मान्यात्मना ऽनुत्पद्यमानो ध्वस्तश्चेति। सोऽयं घट[२]शब्दोऽसत्प्रत्ययसमानाधिकरणो घटस्यात्यन्तासत्त्वं प्रतिपादयति। तथा च सर्वे भावा असत्प्रत्ययसमानाधिकरणास्तस्मात् सर्वमभाव इति। प्रतिज्ञापदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः सामानाधिकरण्यमभिन्नविभक्तिसत्त्वमेकविभक्त्युच्चारणमिति भावाभ्युपगमात् तच्छब्दाभ्युपगमाच्च विधेः। यत्सर्वमिति मन्यसे तदभाव इति नासति तत्प्रत्ययेन भवितुं शक्यम्। न च भावप्रत्ययेनाभाव इति च भावः प्रतिषिध्यते नासत्युत्तरपदार्थे नञः प्रयोग इति प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासाभ्यां पूर्ववत् प्रसङ्गः यथानेकपदे ऽनित्यपदे चैवं सर्वपदे चाभावपदे च व्याघात ऊह्यः। शेषं भाष्ये। सर्वासत्त्वे विभक्तिस्वभावावधारणं वक्तव्यम्। यदि च सर्वमभावो विभक्तिः किंस्वभाविकेति वक्तव्यमेतत्। असत्यां च विभक्तावभिन्नविभक्तिकत्वं सामानाधिकरण्यमिति व्याहतम्। असत्प्रत्ययप्रतिषेधसामानाधिकरण्यमिति ब्रूषे[३]

(१) सराभिद्धेः—पा० ४ पु०। (२) स घट—पा० ४ पु०।

(३) ब्रुवाण एव—पा० ४ पु०।

सर्वमभाव इति च व्यावर्तयसि न ह्यसदधिकरणं भवति । अधिकरणं नाम यद्यच्च वर्तते तच्चाभावे नास्तीति सूत्रेणाभिसम्बन्धः ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति । स्वेन भावेन भावा भवन्तीति सूत्रार्थः । किं पुनरनेन सूत्रेण क्रियते पूर्वसूत्रविरोधश्चोद्यते । कथमिति भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरित्यभावोऽभावताभिधीयते तथा-चाभिदधानः[1] स्वभावतोऽभावानभ्युपैषि विशेषणवैयर्थ्यं च भावेष्वि-तरेतराभावसिद्धेरिति[2] सर्वासत्त्वे ह्येवमेव वक्तव्यम् न सन्ति भावा न पुनरेवं वक्तुं युक्तम् इतरदितरन्न[3] भवतीति इतरदिति[4] चायं विधानशब्दः न च सर्वस्याभावे विधीयमानं वस्तु सम्भवति यदितरशब्दवाच्यं स्यादिति । इतरवाच्यतां चाभ्युपगम्येतरदितरच्च प्रतिषिध्यत इति । स्वभावसिद्धिरभ्युपगता भवति कश्च स्वो भावो भावानां द्रव्यादीनां सदादि सामान्यं क्रियावदादिर्विशेषः स्पर्श-पर्यन्ताः पृथिव्याः प्रत्येकमनन्तो भेदः सामान्यविशेषसमवायादीनां सामान्यो वैशेषिकश्चान्तर्गणिकोऽनन्तो भेद इति । सोऽयमभावस्य निरूपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकः स्वभावभेदो न स्यात् अस्ति त्वसौ[5] तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा स्वभावसिद्धेरिति गौरिति प्रयुज्य-माने नाभावः प्रतयते किन्तु जातिविशिष्टं द्रव्यं यदि च सर्वमभावः स्यात् गौरिति प्रयुक्ते ऽभावो गम्येत तस्मान्न सर्वमभाव इति ।

---

(१) चातिदधानः—पा० ४ पु० । (२) तरेतरासिद्धेः—पा० ४ पु०
(३) इतरदितरवन्न—पा० १ पु० । (४) इतरवदिति—पा० १ पु० ।
(५) अस्ति त्वयं—पा० ४ पु० ।

अथवा स्वभावसिद्धेरिति असन् गौरश्वात्मना अनश्वो गौरगौर्गौरिति कस्मान्नोच्यते इति अवचनाद् गौरिति[1] अगौर्गौरित्युक्ते व्याहतं भवति यदि व्याघातभयादगौर्गौरिति नोच्यते हन्त तर्हि सिद्धोऽभावः। कथं तर्हि अयं प्रतिषेधोऽगौरश्व इति। व्यतिरेकप्रतिषेधे भावेनासत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति यथा न सन्ति कुण्डे बदराणीति कुण्डबदरयोः सम्बन्धः प्रतिषिध्यते न कुण्डबदरसभावः॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात्। न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकी यतः न स्वेनात्मना किञ्चित् सिद्धमिति। यथा दीर्घह्रस्वे परापरे चेति॥

व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

व्याहतत्वादयुक्तम्। यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं ह्रस्वमनापेक्षिकम् अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं दीर्घमनापेक्षिकं परस्परापेक्षयोश्च यदपेक्षयेतरज्जायते तदनापेक्षिकमिति उभयोरभावः एकस्याभावादिति। अपेक्षायामनपेक्षायां च द्रव्ययोर्न भेदः यावती एव द्रव्येऽपेक्षमाणे तावती एव[2] अनपेक्षमाणे अपि न ह्यन्यतरत्र भेदः। अतिशयग्रहणं कथं यदि द्रव्ययोर्द्वयोरभेदः अपेक्षमाणयोरनपेक्षमाणयोर्दीर्घह्रस्वप्रत्ययः तर्हि न प्राप्नोति न न प्राप्नोति द्वयोर्ग्रहणेऽतिशयस्य ग्रहणात् द्वयोस्तावद् द्रव्ययोः प्रत्यर्थनियते द्वे ह्येव बुद्धी भवतः अत एकस्मिन् विद्यमानमतिशयं गृह्णाति एकस्मिन् विद्यमानं च ह्रस्वत्वम् सोऽयमुभयदर्शने प्रतिसन्धत्ते प्रतिसन्धानप्रत्ययजा त्वस्य

(१) गौरस्तीति—पा० ४ पु०। (२) द्रव्ये—इत्यधिम् ४ पु०।

बुद्धिरुत्पद्यते अस्माद्दीर्घमदोऽस्माददो ह्रस्वमिति न पुनर्वस्तुन उत्पादानुत्पादाविति। स्वभावसिद्धौ चासत्या[१]मपेक्षा न प्राप्नोति। यदि स्वभावसिद्धमन्तरेणापेक्षाभेदाद्दीर्घादिभेदा भवन्ति सर्वमपेक्ष्य सर्वस्य सर्वत्र तथाभूतः प्रत्ययः स्यात् न च रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्ययेष्वपेक्षासामर्थ्यमस्ति न च परिमण्डलौ परमाणू उपलभमान ईश्वरः परमाणुमपेक्ष्य परमाण्वन्तरे दीर्घह्रस्वादिप्रत्ययान् करोति अतो नापेक्षाकृताः प्रत्यया इति। सर्वमभाव इति सर्वथा चायं वादो व्याहतः। कुतो व्याघातः आदौ तावत् प्रमाणोत्पत्त्यनुत्पत्तौ[२] सर्वमभाव इति ब्रुवाणः प्रमाणं पर्यनुयोज्यः। यदि ब्रूते व्याहतं भवति अथ नाभिधत्ते ऽर्थोऽस्य न सिध्यति प्रमाणाभावात्। सर्वमभाव इति वाक्यं तस्य यद्यभिधेयम् अर्थं प्रतिपद्यते पूर्ववद्व्याघातः अथ न प्रतिपद्यते वर्णोच्चारण[३]मात्रमनर्थकमिति। सर्वमभाव इति च वाक्यस्य[४] प्रतिपादयितारं प्रतिपत्तारं च यदि प्रतिपद्यते[५] पूर्ववद्व्याघातः सर्वमभाव इति सर्वं भाव इति च वाक्ये यद्यनयोरर्थभेदं प्रतिपद्यते व्याहतं भवति अथ न प्रतिपद्यते विशेषोपादानं व्यर्थम् सोऽयं सर्वाभाववादो यावद्यावद्विचार्यते तावत्तावदुपपत्तिं न सहत इति।

अथेमे संख्यैकान्तवादाः। सर्वमेकं सदविशेषादित्येवमादि भाष्ये। तेषां प्रतिषेधद्वारकं सूत्रम् ॥

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४१ ॥

(१) स्वभावसिद्धावसत्यां—पा० ४ पु०। (२) प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्तौ— पा० ४ पु०।
(३) सर्वोच्चारण—पा० ४ पु०। (४) वाक्यार्थ—पा० ४ पु०।
(५) पाद्यते—पा० ४ पु०।

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम्। संख्यैकान्तानामसिद्धिः कारणस्य प्रतिज्ञार्थव्यतिरेकात् सर्वमेकमिति प्रतिज्ञां कृत्वा यदि प्रतिज्ञेयव्यतिरिक्तं साधनं ब्रवीति एकान्तो न सिद्ध्यति तच्च साधनं प्रतिज्ञायाश्चार्थ इति द्वैतम् एवं द्वैतादिष्वपीति। अथ प्रतिज्ञेयव्यतिरिक्तं साधनं नास्ति एवमप्येकान्तोऽस्य वा न सिद्ध्यति साधनाभावात् न साध्यं साधनमिति ॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न कारणावयवभावात्। कारणस्य साध्यावयवत्वादित्ययं[१] सूत्रार्थः। साध्यावयवसाधनम् एवं च सति साध्यव्यतिरिक्तं साधनं नोक्तं भवति न चासाधना सिद्धिरिति ॥

निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

निरवयवत्वादहेतुः। साध्यावयव एव कारणमित्ययमहेतुः निरवयवत्वात् प्रतिज्ञार्थस्य सर्वमेकमित्येतस्मिन् प्रतिज्ञार्थे न किञ्चिदपवृज्यते अनपवर्गेण सर्वं पक्षीकृतमिति सर्वस्य निरवयवस्य पक्षीकरणान्न हेतुरस्ति न च साध्यं हेतुर्भवितुमर्हतीति। आत्मनि च क्रिया विरुध्यते यत्तत्प्रतिपाद्यं तदेव प्रतिपादकमिति न युक्तं न कर्म करणं भवितुमर्हतीति। ते खल्विमे संख्यैकान्ता यदि विशेषकारितस्यार्थभेदस्य प्रत्याख्यानेन वर्तन्ते मिथ्यावादा भवन्ति प्रत्यक्षानुमानागमविरोधित्वात्। प्रत्यक्षोयं गवादिघटादिभेदः अनुमानतोऽपि गम्यते अन्यदन्येनानुमीयते आगमतोऽपि गम्यते प्रतिपन्नः

(१) साध्यावयवत्वादि साधनं नास्ति एवं सत्येकान्तो ग्रन्थं—पा० ४ पु०।

प्रतिपादयिता अप्रतिपन्नः प्रतिपाद्य[1] इति । अथाभ्यनुज्ञानेन वर्तन्ते तथाप्येकान्तत्वं जहति । अथ सामान्यकारितोऽभेदः विशेषकारितश्च भेद इति प्रतिपद्यते तथापि न किञ्चिद्बाध्यते । न च भेदमन्तरेण सामान्यं लब्धावकाशमिति सामान्यं प्रतिपद्यमानेन[2] भेदोऽभ्युपगन्तव्यः भेदं च[3] प्रत्याचक्षाणेन सामान्यमपि प्रत्याख्येयम् विशेषानाधारस्य सामान्यस्याविषयत्वात् ते खल्विमे संख्यैकान्तास्तत्त्वज्ञानप्रविवेकाय परीक्षिता इति ॥

प्रेत्यभावानन्तरं फलमुद्दिष्टं तस्मिन् ।

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः । काचित् क्रिया सद्यःफला यथा पचति दोग्धीति तस्याः सद्यःफलमोदनपयसी क्रियानन्तरं भवतीति[4] । काचित् कालान्तरफला यथा कृषति वपतीति तस्याः कालान्तरे फलं न क्रियानन्तरं सस्याधिगम इति । अस्ति चेयं क्रिया अग्निहोत्रं जुहुयादिति तस्याः फले सन्देहः किमियं सद्यस्तापादिफला उत कालान्तरफला ॥

न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात्[5] ॥ ४५ ॥

न सद्यः[6] कालान्तरोपभोग्यत्वात् । स्वर्गः फलं श्रूयते चोदितया[7] च क्रियया नानर्थिकया शक्यं भवितुम् न चायं तापादिका-

(१) प्रतिपद्यते—पा० ४ पु० । (२) सामान्यं च प्रतिपद्यमानेन—पा० ४ पु० ।
(३) भेदं वा—पा० ४ पु० । (४) भवत इति—पा० ४ पु० ।
(५) सूत्रमिदं न्यायसूचीनिबन्धे नास्ति । (६) न सद्यः फलम्—पा० ४ पु० ।
(७) चेदितरया—पा० ४ पु० ।

मोऽग्निहोत्रं जुहोति तेनावगम्यते तां हवनादिक्रियामपेक्षमाणा-दात्ममनःसम्बन्धात् विशुद्धेनाभिसन्धिना अनुगृहीतादात्मनि धर्म उत्पद्यत इति। स च कालान्तरे ऽप्रतिबध्यमानशक्तिः देशाद्यनुगृहीतः फलं ददाति तच्च पतिते तस्मिन् देहे भवति देहान्तरापन्नस्यातो न सद्य इति ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात्[१] ॥ ४६ ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात्। व्यावृत्ते हवने व्यावृत्ते च पूर्वशरीरे देहान्तरे फलं श्रूयते तन्न विनष्टात् कारणाद् युक्तमिति॥

प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत् तत् स्यात्[२] ॥ ४७ ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत् तत् स्यात्। न ब्रूमो विनष्टात् कारणात् कार्यमुत्पद्यते अपि तु अग्निहोत्रहवनादिलक्षणया क्रियया यथोक्तेन विधिना धर्मो जन्यत इत्युक्तम् तस्मात् फलमिति यथा फलार्थिना वृक्षस्य मूलसेकादिकर्म क्रियते न च मूलसेकात् विनष्टात् फलेन युक्तं भवितुम् अपि तु मूलसेकादिकर्मकृतं भोक्तुः कर्मापेक्षं पृथिव्यादिधातुमनुगृह्णाति स उपगृहीत आन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यमभिनिर्वर्तयति तद्रसद्रव्यं वृक्षमाफलात् सद्य उपसर्पति तस्मात् पर्णादिफलं निर्वर्तते। एवं च सति विनष्टात् मूलसेकात् फलनिर्वृत्तिः न च मूलसेकादिवैयर्थ्यमिति। तदिदं प्राङ्निष्पत्तेः ॥

---

(१) निष्पत्तेर्हेतुविनाशात्—पा० ४ पु०। (२) वृक्षफलवच्च स्यात्—पा० ४ पु०।

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् । प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकं नासत् उपादाननियमात् असत्त्वसमाने[१] उपादाननियमो न प्राप्नोति सदपि न भवति विद्यमानस्योत्पत्तिर्व्याहतेति[२] अस्ति चोत्पद्यते चेति व्याहतम् । न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् सदित्यर्थाभ्यनुज्ञा असदिति तस्य प्रतिषेधः अभ्यनुज्ञाप्रतिषेधयोः सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । तस्मान्न सदसदपि नाप्युभयविपरीतं कार्यं युज्यते तस्य स्वरूपानिर्देशादिति । न हि तस्य स्वरूपं शक्यं निर्देष्टुमिति । प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धा । सत्यमिति कस्मात् ॥

उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥ [३]

उत्पादव्ययदर्शनात् । वस्तुनः प्रागनुपलब्धिरूपस्य पश्चादुपलब्धिर्या सोऽसदुत्पादे सति युज्यते विनाशश्चोपलब्धरूपस्य पुनरनुपलब्धिरिति । न चैतत् सर्वनित्यवादिनः[४] न हि सत्पक्ष उत्पादो न च विनाश इति उत्पादविनाशौ च प्रत्याचक्षाणेन लोको हेयः । अथ लोकोऽयं प्रवर्तमानः किमर्थं प्रवर्तते ननु चायं प्रवर्तते इदमाप्स्यामि इदं हास्यामीति सत्यमेवं प्रवर्तते न पुनः सत्कार्य-

(१) असत्वेन समानेन—पा० ४ पु० ।

(२) विद्यमानस्योत्पादो व्याहन्यते—पा० ४ पु० ।

(३) प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धा उत्पादव्ययदर्शनादित्येकमेव सूत्रमिति केचित् ।

(४) सम्भवति—इत्यधिकम् ४ पु० ।

वादिनः किञ्चिद्धेयमुपादेयं वा विद्यते प्रतिज्ञादीनां चावयवानामुपादानं व्यर्थम् उत्पादव्ययप्रत्याख्यानात् न किञ्चित् जायते न किञ्चित् विनश्यतीति अवयवानामुपादानं व्यर्थं[१] यदि सत्कार्यप्रतिपत्त्यर्थं प्रतिपत्तेर्विद्यमानत्वाद् व्यर्थमुपादानम् न हि यद्यस्य लोके भवति स तदुपादानमुपादत्ते इति। अथाज्ञानतिरोभावार्थमुपादानमिति एतदपि तादृगेव। न हि अनुपजातविशेषस्याज्ञाननिवृत्तिर्युक्तेति। अथाभिव्यक्त्यर्थमुपादानमिति केयमभिव्यक्तिर्नाम या उपादानेन क्रियते यदि कार्यं व्याहतम्। अथ कार्यधर्मः तथाप्यनिवृत्तो व्याघातः। अथोपलब्धिः कार्यविषयाभिव्यक्तिः सा क्रियत इति न मुच्यसे व्याघातात्[२]। अथ कारणात्मनावस्थितस्य कार्यात्मनाऽवस्थानमभिव्यक्तिः एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः कार्यात्मनावस्थानमभूत्वा भवतीति। अथ कारणस्य संस्थानविशेषोऽभिव्यक्तिः संस्थानविशेषोऽभूत्वा भवतीति व्याघातः। अथास्ति व्यर्थमुपादानम् अथ कारणस्य स्वलक्षणपुष्टिरभिव्यक्तिः। न अपूर्वाभ्यागमाभावे स्वलक्षणपुष्टिशब्दार्थं पश्याम इति व्यर्थमुपादानम् स्वलक्षणपुष्टिश्च पूर्वमभूत्वा पश्चाद् भवतीति व्याघातान्न मुच्यसे[३]। एवं येन येन कल्पेनाभिव्यक्तिरभिधीयते तेन तेन सत्कार्यं बाधत इति। यत्पुनरेतत् नासदुपादाननियमादिति ॥

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ५० ॥

बुद्धिसिद्धं तु तदसत्। नायं सत्त्वादुपादाननियमोऽपि तु साम-

(१) उत्पादव्ययवादिनः—पा० ४ पु०। (२) न मुच्यसे उपघातात्—पा० ४ पु०।
(३) व्याघातः—पा० ४ पु०।

र्थात् इदमनेन शक्यं निर्वर्तयितुं[१] नेदमनेनेत्येवं बुद्धिसिद्धं कार्यं कृत्वा यद् यस्योत्पत्तये समर्थं तत् तस्योपादीयते न सर्वं सर्वस्य न सर्वस्मात् सर्वमुत्पद्यमानं दृष्टमिति । अथोत्पत्तिनियमेन कार्यनियमेन कार्यकारणनियमं प्रतिपद्यते तेनापि कार्यकारणशब्दयोरर्थो वाच्यः[२] किमुक्तं भवति कारणमिति किमुक्तं च भवति कार्यमिति। ननु करोतीति कारणं क्रियत इति कार्यम्। यद्यभिव्यक्तिः पूर्ववत् प्रसङ्गः अथ विद्यमानेष्वपि करोत्यर्थो दृष्ट इति मन्यसे यथा केशान् कुरु पृष्ठं कुर्विति न तद्विद्यमानानां हि वचनाविशेषः केशानामविद्यमानः क्रियते पश्चात् पृष्ठस्य मलापगमोऽविद्यमान इति न विद्यमानं कारणार्थं जात्वपि पश्याम इति तस्मादसदेतत्। यदि ह्यसत् क्रियत इति खरस्य विषाणं किं न क्रियत इति। क एवमाह न क्रियत इति यत् तत् खरस्य विषाणं तत् क्रियत इति। अथ खरः कस्मात् विषाणस्य कारणं न भवतीति एतत् न जानीमः कस्मात् न भवतीति न पुनः खरेण विषाणं क्रियमाणं दृष्टमित्यतोऽवसीयते । एतेन शशविषाणं व्याख्यातम् । न तदसत्त्वात् न क्रियते किं तु कारणाभावादिति । न चासत्त्वमुत्पत्तौ हेतुः अपि तु सतोऽनुत्पत्तेरसदुत्पद्यत इति असत्त्वात् खरविषाणं नोत्पद्यत इति ब्रुवाणः स्वसिद्धान्तं बाधते न हि भवत्पक्षे खरविषाणं नास्ति सत्त्वे चासत्त्वे च समाने यस्य कारणमस्ति तदुत्पद्यत इति सत्कार्यवादिनश्चैवं सर्वलोकव्यवहार उच्छिद्यत इत्युक्तम् नापूर्वं जायते न

(१) निर्वर्तयितुं शक्यं—पा० ४ पु० । (२) वक्तव्यः—पा० ४ पु० ।

पूर्वं विनश्यतीति। अथासत्कार्ये[1] किं प्रमाणम् न सत्त्वे न चासत्त्वे ऽनुमानमस्ति धर्मिण्यविप्रतिपत्तेः क्व तर्हि विवादः यदुभयपक्षसम्प्रतिपन्नं तस्य धर्मेषु तदुभयपक्षसम्प्रतिपन्नाः तन्तवस्तान् प्रति पक्षा विभज्यन्ते। एके तावद् ब्रुवते तन्तुमात्रं पट इति। अपरे तु तन्तवः संस्थानविशेषेणावस्थिता इति। अपरे तु तन्तव एव कार्यात्मना ऽवतिष्ठन्ते इति। अपरेषां धर्माधर्मा[2]विर्भावतिरोभावाविति। अपरे तु शक्तिविशिष्टास्तन्तवः पट[3] इत्याहुः। तदेवं विभक्तेषु पक्षेषु तन्तुमात्रेषु तद्व्यतिरेकः साधयितव्यः स चोपपादित[4] इति। ये ऽपि संस्थानविशेषेणावस्थितान् तन्तून् पट इति वर्णयन्ति तान् प्रति साधनं प्रागुपलब्धिकालात् संस्थानविशेषशून्याः तन्तवः तत्कारणत्वात् तुर्यादिवदिति। एतेन कार्यात्मनाऽवतिष्ठन्त इति व्याख्यातम्। तथा धर्मान्तराविर्भावतिरोभावाविति अत एव शक्तिविशेषावस्थितास्तन्तव इति ब्रुवाणः किञ्चिदपि न बाधत इति तान् प्रति न साधनमुच्यत इति। य एवार्थो बुद्धिसिद्धः तदसदिति स एवार्थः शक्तिविशेषावस्थितास्तन्तव इति सर्वेषु चैव पक्षेषु नापूर्वोत्पादमन्तरेण पटबुद्धिः सम्भवतीति व्याघातोऽनिवार्यः। विद्यमानाभिव्यक्त्यर्थास्तन्तवः तदर्थिना नियमेनोपादानात् खनित्रादिवत् विद्यमानस्याभिव्यक्तिरसतीति अभिव्यक्तिवत् कार्येपि प्रसङ्गः सर्वं चोक्तोत्तरमेतत्। यत् पुनरेत-

(१) असत्कार्यवादे—पा० ४ पु०। (२) धर्मान्तराविर्भाव—पा० ४ पु०।

(३) शक्तिविशिष्टान् तन्तून् पट—पा० ४ पु०।

(४) उपपादित इति द्वितीयाध्याये। प्रागुपलब्धिकालादिति कारणव्यापारात् प्रागित्यर्थ इति तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः।

दुपादाननियमादिति उपादानं कारणम् न च सति कारणार्थं पश्याम इति पूर्ववत् प्रसङ्गः यदपि खनित्रादिवदिति न च खनित्राद्युदकार्थमुपादीयते अपि तु आवरणविगमार्थम् आवरणविगमश्च विभागः स चाभूत्वा भवतीति असिद्धो दृष्टान्तः। अथ विभागं न प्रतिपद्येत सोऽप्यप्रतिपन्नविभागो विभागप्रत्ययोत्पत्तिकारणं पर्यनुयोज्यः। अथाप्राप्तिमात्रात् विभागप्रत्ययं प्रतिपद्यते साप्यप्राप्तिः किं प्राप्तेरभावः उत प्राप्तेरन्येति किञ्चातः यदि प्राप्तेरभावोऽप्राप्तिः सा ऽप्राप्तिः कुतो भवतीति वक्तव्यम्। यदि प्राप्तिविरोधनिमित्तं तद्विभाग इति नाभावो विभागस्य यद्यत्र प्रतिषिध्यते तदन्यत्र भवतीत्युक्तम्। अप्राप्तिश्च द्वयी असंश्लेषः संश्लिष्टानां विगमश्च। तत्र यः संश्लिष्टानां विगमः स विभाग इति तं च खनित्रादीनि कुर्वन्ति। अथ प्राप्तेरन्याऽप्राप्तिः सापि द्वयी तत्रापि पूर्ववत् प्रसङ्गः। अथ भिन्नदेशोत्पत्तिं विभागं प्रतिपद्येत भिन्नदेशे इमे उत्पन्ने इति विशेषणोपादानान्न भिन्नदेशोत्पत्तिर्विभाग इति। उत्पन्ने उत्पन्नमिति भिन्नदेशतया भिन्नमिति विभागात् विभक्तमिति तान्येतानि भेदप्रत्ययनिमित्तानि[१] प्रत्ययभेदानुमेयानि न ह्येते पर्यायशब्दा भिन्नमुत्पन्नं विभक्तं चेति। भिन्नदेशोत्पत्तेश्च प्रतिषिद्धत्वान्न भिन्नदेशोत्पत्तिर्विभाग इति। क्षणिकत्वाद् विभागस्य विभागप्रत्ययोत्पत्तिर्न[२] युक्तेति चेत् न सामान्याभिव्यक्तिसंयोगविनाशाभ्यामेव प्रत्ययोत्पत्तिकालानुभवात्। पूर्वं तावत् स्वकारणा-

(१) प्रत्ययभेदनिमित्तानि—पा० ४ पु० ।

(२) विभागप्रत्ययस्योत्पत्तिर्न—पा० ४ पु० ।

इत्यन्नो विभागः सामान्यं व्यनक्ति सामान्याभिव्यक्त्युत्तरकालं विभाग-प्रत्ययं करोति संयोगं च विनाशयति संयोगविनाशोत्तरकालं संयो-गाद्द्व्यात्मकात्[१] विनश्यतीति। तदेवमनेकक्षणानुभवादुत्पन्नमात्रो विभागो ध्वंसत इत्यसिद्धम्। तदेवं व्यवस्थितमेतदसदुत्पद्यत इति॥

आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१॥

आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः। यच्च मूलसेकादि कर्म यच्च पर्णादिफलं तदुभयं वृक्षाश्रयम् कर्म त्विह कर्मफलं चान्य-त्रेति आश्रयव्यतिरेकात् वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यसिद्धो दृष्टान्तः ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेध इति। आश्रयव्यतिरेकोऽसिद्ध इति सूत्रार्थः। यत्रैव कर्म तत्रैव कर्मफलमिति ॥

न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् ॥ ५३ ॥

न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादि[२]फलनिर्देशात्। पुत्रादि फलत्वेन निर्दिश्यते न पुत्राद्यात्मनि वर्तत इति ॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥ ५४॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः। पुत्रादिसम्बन्धात् फलं प्रीतिर्भवति तत्कारणत्वात् पुत्रादि फलशब्देनाभिधीयते

(१) संयोगाख्यात्मकात्—पा० ४ पु०। (२) अन्नादिप—पा० ४ पु०।

यथान्नसाधनाः प्राणाः अन्नं वै प्राणा[1] इति। उपचारश्च प्राणाभावात् लोकप्रयुक्तवाक्यानुविधानेन क्रियत इति।

फलानन्तरं दुःखमुद्दिष्टं लक्षितं च[2] बाधनालक्षणं[3] दुःखमिति। तत् किं सर्वलोकस्य सुखस्य[4] प्रत्याख्यानम् आहोस्विदन्यः कल्प इति। अन्य इत्याह कथं न वै सर्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं प्रत्याख्यातुम्। अयन्तु जन्ममरणप्रबन्धानुभवनिमित्तात् दुःखान्निर्विण्णस्य दुःखभावनोपदेशः कथं नामायं सर्वं दुःखमिति भावयेत् भावयंश्च विरज्येत विरक्तो मुच्येत इति। कथं पुनरयं सर्वं दुःखमिति भावयति सर्वे सत्त्वनिकायाः सर्वः पुनर्भवः सर्वमुत्पत्तिस्थानं दुःखसाहचर्यात् दुःखमित्युक्तमृषिभिः दुःखभावनमुपदिश्यते तत्र चाहेतुरुपादीयते॥

विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः॥ ५५॥

विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिरिति। तत्र जायत इति जन्म शरीरेन्द्रियबुद्धयो व्यपदिश्यन्ते शरीरादीनां प्रादुर्भावे उत्पत्तिः जन्मन उत्पत्तिः जन्मोत्पत्तिः विविधा च बाधना हीना मध्यमोत्कृष्टा चेति। शेषं भाष्ये। अनेनाभिप्रायेण दुःखोपदेशो न सुखं प्रत्याख्यातम्॥

न सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः[5]॥ ५६॥

न सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः। यस्माद्बाधनान्तराले सुखमुत्पद्यमानं प्रत्यक्षदृष्टमिति। इतश्च॥

(१) प्राणिनः प्राणा—पा० ४ पु०। (२) उक्तं च—पा० ४ पु०।
(३) लक्षितं—पा० ४ पु०। (४) सर्वलोकसाक्षिकस्य—पा० ४ पु०।
(५) निर्वृत्तेः—पा० ४ पु०।

बाधनानिर्वृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

बाधनानिर्वृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः । सुखस्य दुःखोद्देशेनेति प्रकरणात् यस्मादयं वेदयन् इदं मे सुखसाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति सुखसाधनमाप्तुं दुःखसाधनं हातुं प्रयतते सुखसाधनानां प्राप्तये चास्य यतमानस्यानेकविधास्तापोऽनुपप्लवते ततस्तापानुभवात् सर्वं दुःखमित्युच्यते न सुखस्याविर्भावादिति[१] । अयमेव चार्थो मुनिना श्लोकेन वर्णितः ॥

कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यति ।
अथैनमपरः कामः क्षिप्रमेव प्रबाधते[२] ॥ इत्येवमादि ।

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च । यस्य सुखार्थं यतमानस्य दुःखविकल्पो भवति तं सुखाङ्गभावात् सुखमित्यभिमन्यमानः पुनस्तदुपादत्ते पुनः पुनर्निवर्तत इति न संसारमतिवर्तते[३] तस्याः सुखसञ्ज्ञायाः प्रतिपक्ष उपदेशोऽयं क्रियत इति सर्वं दुःखमिति । यद्येवं कस्माद् दुःखं जन्मेति नोच्यते सोऽयमेवं वक्तव्ये यदाह दुःखमेवेति तेन सुखाभावं ज्ञापयति यदपि तदन्तराले सुखमुपजायते तदपि

(१) सुखस्याभावादिति—पा० ४ पु० ।

(२) कामं काम्यं कामयमानस्य यदा कामः समृद्धाति सम्पन्नो भवति अथानन्तरमेनं पुरुषमपरः कामः इच्छा क्षिप्रं बाधते । स्वर्गादिप्राप्तावपि स्वाराज्यादि कामयते । एवं तत्प्राप्तौ प्राजापत्यादीत्यस्य इच्छा तदुपायप्रार्थनादिना दुःखेन बाधत इत्यर्थः । इति तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ॥

(३) पुनः पुनर्जायते न संसारमभिवर्तते— पा० ४ पु० ।

दुःखमेव दुःखानुषङ्गात् नाभावादिति जन्मविनिग्रहार्थो यो वै खल्वयमेव शब्दः जन्मनोऽनेन विनिग्रहं शास्ति सर्वं दुःखमिति भावयन् दुःखसाधनानि नोपादत्ते अनुपाददानो विमुच्यत इति ।

दुःखोद्देशानन्तरमपवर्गः सम्प्रत्याख्यायते ॥

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५९ ॥

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभाव इत्यनेन सूत्रेण ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः । शेषं भाष्ये । अनुबन्धः सदा[१]करणीयता नायमृणानुबन्धात् कदाचित् मुच्यते जन्मप्रभृति यावत् प्रायणमिति क्लेशानुबन्धादपवर्गो नास्ति । क्लेशानुबद्ध एवायं जायते क्लेशानुबद्ध एवायं म्रियते इति । प्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गो नास्ति न कदाचिदयं न कर्म करोति यत्तावदृणानुबन्धादिति ॥

प्रधानशब्देनानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो[२] निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥

प्रधानशब्देनानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेरिति[३]। नायं प्रधानशब्दः प्रत्यादेयदानप्रतिदेयग्रहणासम्भवात् । यत्र खलु एकः प्रत्यादेयं[४] ददाति इतरः प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रायमृणशब्दः प्रधानं भवति अन्यत्र भाक्त इति तस्माद् गुणशब्देनाय-

(१) सर्वदा—पा० ४ पु० ।
(२) नायमर्थसदो—पा० ४ पु० ।
(३) ऋणेति—इत्यधिकम् ।
(४) खल्वेभ्यः प्रत्यादेयं—पा० ४ पु० ।

मनुवाद इति। यथाग्निर्माणवक इति तत्राग्निशब्दो दहनादिसमर्थे तेजोविशेषे वर्त्तते स तत्र वर्त्तमानः तत्सामान्यादतथाभूते माणवके प्रयुज्यते अग्निर्माणवक इति न पुनरग्निशब्दो माणवकसमानाधिकरणो दहनादिसमर्थं माणवकं प्रतिपादयति अपि तु येऽग्नेः पिङ्गलपाटवत्वादयो धर्माः तत्सम्बन्धिनं माणवकं प्रतिपादयति तद्द्वारकश्च प्रयुज्यमानोऽयं शब्दो गुणोपकरणत्वात्[१] गौणो भवति। तथा च ऋणशब्दः[२] प्रयुक्तोपमश्चेदं वाक्यम् ऋणवान् जायत इति उपमात्र लुप्ता द्रष्टव्या[३] ऋणवान् जायत इति। क उपमानार्थः अस्वातन्त्र्यं ऋणवान् यथा अस्वतन्त्रः एवमयं जायमानः कर्मसु अस्वतन्त्रो वर्त्तत इति। जायमान इति चायं गुणशब्द एव न मुख्यः सम्भवति न हि मातृतः कुमारे जायमाने लोहितपाणिपादास्ये ऽध्ययनादिकर्मोपपत्तिरिति अतो गृहस्थे जायमाने इति। किं पुनर्गृहस्थस्य जायमानेन कुमारेण सामान्यक्रियासम्बन्धः अग्निहोत्रादिहवनक्रियासम्बन्धसामान्यात् गृहस्थो जायत इति। यथा मातृतः कुमारको जायमानः शरीरादिभिः सम्बध्यते एवमग्निहोत्रहवनादिक्रियासम्बन्धसामान्येन जायत इति। कस्मात् शक्तस्यार्थिनः कर्मभिरधिकारात् शक्तश्चार्थी च कर्मभिरधिक्रियते मातृतः कुमारके जायमाने न शक्तिः न चार्थितेति उभयं तु गृहस्थे जायमाने तस्मात् गृहस्थो जायमानोऽभिधीयत इति।

---

(१) गुणोपकरणात्—पा० ६ पु०। (२) स शब्दः—पा० ६ पु०।
(३) उपमात्र लुप्तनिर्दिष्टा द्रष्टव्या—पा० ४ पु०।

अर्थित्वस्यापरिणामे जरामर्यवादोपपत्तिः यच्चेदं ब्राह्मणमाजरमं कर्मभिः सम्बन्धं शास्ति तदन्यथा सम्भवतीति अर्थित्वस्यापरिणामे जरामर्यवादोपपत्तिः। यदार्थित्वपरिणामः यदार्थित्वं परिणतं भवति[१] तदानेन अग्निहोत्रं मन्यसनीयम् आयुषस्तुरीयभागं प्रव्रज्यायुक्तमाह जरेति यावज्जीवसंयोगे हि जरया ह्वा इत्यनर्थकं यस्मात् अयमशक्तस्य बाह्याशक्तिर्विहिता सत्यर्थित्वे अन्येन हवनं शास्ति यदा पुनरर्थित्वं विपरिणतं तदा सन्यासोऽभिधीयत इति। कस्मात् पुनरेतदेवमुच्यते सत्यर्थित्वे ऽग्निहोत्रहवनमिति कर्मविधौ कामसंयोगश्रुतेः यस्मात् सर्वस्मिन् कर्मणि कामविधिः श्रूयते स्वर्गकाम इति यथोपदिष्टार्थं विद्वांश्चोपदेशविषयः यश्चोपदिष्टमर्थं विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते न गायनो बधिरेषु प्रवर्तते न नर्त्तकोऽन्धेषु न चोपदेशविज्ञानं बालके ऽस्ति[२] तस्मान्न तं प्रत्युपदेशः न भिद्यते च लौकिकात् लौकिकोऽपि तावदपरीक्षको न जातमात्रं कुमारकमेवं ब्रूयादधीष्व यजस्व ब्रह्मचर्यं चरेति[३]। कुत एवमृषिरुपपन्नानवद्यवादी ब्रूयादिति। अथापि विहितं वा अनूद्येत कामादार्थः[४] कल्प्येतेति विहितानुवचनं न्याय्यम् तत्रानुपपन्नप्रमाणकस्यार्थस्याभिधानं कामतः प्रकल्प्येत यो ह्यर्थः प्रमाणतो यावदभिधानं न सम्भवति तस्य यदभिधानं तत्र कामतः प्रकल्पनं

---

(१) यदार्थित्वविपरिणामः यदा ह्यर्थित्वं विपरिणतं भवति—पा० ४ पु०।
(२) बालकेष्वस्ति—पा० ४ पु०। (३) ब्रह्मचर्यं चरेति—पा० ४ पु०।
(४) कामार्थत्वादर्थः—पा० ४ पु०।

सम्भवति यथा जायमानः कुमारकः ऋणवान् भवतीति उपपन्न-प्रमाणस्याभिधानमनुवचनम् यथा जायमानशब्दो गृहस्थ इति। कथमवगम्यते गृहस्थ इति यज्ञसाधनत्वात् यस्मात् यजमानो यज्ञाङ्गं भवति साधने तु प्रयत्नव्यापारो दृष्टः न फले यथा पाक-साधनेषु काष्ठादिषु न पाके न लोष्ठादिषु साधनेषु। शेषं भाष्ये। कथं पुनरिदं गम्यते फलार्थिन एतद्ब्राह्मणं भवतीति।

अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् ॥ ६१ ॥[१]

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६२ ॥

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः। यस्मान्निवृत्ते ऽर्थित्वे समारोपणं विधीयते।

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६३ ॥

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः। यस्मान्निवृत्ते ऽर्थित्वे प्रव्रजितानां पात्रचयान्तानि कर्माणि न क्रियन्ते यदि चेदं ब्राह्मणम-विशेषेण प्रवर्तते तेन सर्वत्र पात्रचयान्तानि कर्माणि प्रसज्यन्त इति। शेषं भाष्ये। यत्पुनरेतत् क्लेशसन्ततेरविच्छेदादिति।

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभाववदपवर्गः ॥ ६४ ॥

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभाववदपवर्गः। यथा सुषुप्तस्य स्वप्ना-दर्शने क्लेशानुबन्धोविच्छिद्यते सुखदुःखसाधनानुबन्धश्च तथा मुक्त-

---

(१) इदं सूत्रं न्यायसूचीनिबन्धे न दृश्यते ॥

स्यापीति तच्च योगिनो मुक्तस्य रूपमुदाहरन्तीति यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति।

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६५ ॥

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य। विद्यमाना प्रवृत्तिः क्लेशमन्तरेण प्रतिसन्धानाय न भवतीति धर्माधर्मकारणं न भवतीति यावदुक्तं स्यात् प्रतिसन्धिस्तु पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म तच्च तृष्णाकारितम्। एतच्चोक्तं वीतरागजन्मादर्शनादिति सूत्रे। कर्मवैफल्यप्रसङ्ग इति चेत् न कर्मविपाकप्रतिसंवेदनस्याप्रत्याख्यानात् न ब्रूमो विद्यमाने कर्मणि मुच्यत इति अपि तु कर्माणि अन्ते जन्मनि विपच्यन्ते।

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६६ ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात्। नोपपद्यते क्लेशसन्ततेर्विच्छेदः कुतः क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात्। अनादिरियं क्लेशसन्ततिः स्वभावतः प्रवृत्ता न चासावुच्छेत्तुं शक्येति। तत्रैके परिहारं वर्णयन्ति।

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविके ऽप्यनित्यत्वम् ॥ ६७ ॥[1]

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविके ऽप्यनित्यत्वम्। यथा प्रागु-

---

(१) विश्वनाथपञ्चाननास्तु प्रागुत्पत्तेः इत्यारभ्य अणुश्यामतानित्यत्ववदित्यन्तमेकमेव सूत्रमामनन्ति ॥

त्पत्तेरभावोऽनादिरस्य च भावेन निवर्त्यते[१] एवमनादिः क्लेश-सन्ततिरतत्त्वज्ञस्य तत्त्वज्ञानेन विरोत्स्यत इति ।

अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा ॥ ६८ ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा यथाणोः श्यामता अनादिश्च अनित्या च एवं क्लेशसन्ततिरपीति । सतः खलु धर्मौ नित्यत्वमनित्यत्वं चेति नित्यानित्यत्वे अवधारयद्भि[२]रुक्तं तत्त्वभावे भाक्तमिति । का पुन-रिह भक्तिः नित्यमकारणम् अकारणञ्च प्रागभावः अनित्यं भूत्वा न भवति न च प्रागभावाभावे सति[३] भवत्येतत् सामान्यम् यत्पुन-रेतदनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावादयुक्तम् अनुत्पत्तिधर्मकमनित्यं नात्र हेतुरस्ति अयं तु समाधिः ।

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६९ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् । कर्मनिमित्तत्वादित-रेतरनिमित्तत्वाच्चेति चार्थः । अनुभूतविषयप्रार्थनासङ्कल्प इत्युक्तम् । मिथ्यासङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीय[४]कोपनीयमोहनीयेभ्यो रागादयः प्राद्-र्भवन्ति । कर्म च निकायनिर्वर्तकं सङ्कल्पापेक्षं रागादीन् जनयति । दृष्टो हि कश्चित् सत्त्वनिकायो रागबहुलो यथा पारावतादिः । कश्चित् क्रोधबहुलो यथा सर्पादिः । कश्चित् मोहबहुलो यथा-जगरादिः । यदि कर्म रागादीन् निर्वर्तयेत सर्वदा रागादि-

(१) निवर्त्स्यते—पा० ४ पु० । (२) नित्यानित्यत्वावधारयद्भिः—पा० ४ पु० ।
(३) प्रागभावे सति—पा० ४ पु० । (४) व्यञ्जनीय—पा० ४ पु० ।

भिर्भवेदित्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः न कारणवैकल्यात्[१] सङ्कल्पाद्यपेक्षं कर्म रागादिकारणम् न निरपेक्षमिति । सुखादीनामपि तर्हि कर्म-कारणकत्वं न प्राप्तम् न निरपेक्षत्वात् कर्मसुखादिषु कर्तव्येषु सङ्कल्पान्नापेक्षते ऽपि तु स्वकारणसन्निधानापेक्षं सुखादि करोति। यथोत्क्षेपणादिकर्म नोदनाद्यपेक्षं संस्कारं करोति अनपेक्षं तु संयोगविभागाविति। परस्परनिमित्तत्वं च रागादीनां दृष्टम् रक्तो मुह्यति रक्तः कुप्यति कुपितो मुह्यति रज्यते च मूढः कुप्यति रज्यते चेति। यदपीदमुच्यते अनादिः क्लेशसन्ततिरिति तन्न अवि-शेषात् यथानादिः क्लेशसन्ततिरेवमाध्यात्मिका भावाः सर्वेऽनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तन्ते न जातु अनुत्पन्नपूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते न चैवं किञ्चिदनुत्पत्तिधर्मकं[२] प्रतिज्ञायते अनुत्पन्नपूर्वं तु तत्त्वज्ञानं केवलमुत्पद्यते नान्यः कश्चिदाध्यात्मिको भाव इति ॥

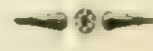
इति—श्रीउद्योतकरे न्यायवार्त्तिके चतुर्थस्याध्याय-स्याद्यमाह्निकम् ॥

---

(१) वैफल्यात्—पा० ४ पु० । (२) व्यक्तधर्मकं—पा० ४ पु० ।

चतुर्थे ऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

ॐ नमः परमात्मने ।

तदिदं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यमानं किं विषयमात्रे भवति आहोस्विद्विषयविशेषे इति। विषयमात्रे तावदशक्यं तत्त्वज्ञानेन भवितुम् कुतः विषयाणामानन्त्यात् विषयविशेषे ऽपि तत्त्वज्ञानविषयत्वेन योऽवतिष्ठते स विभज्य वचनीयः। तत्र विषयान्तराणामात्मादिप्रमेयव्यतिरेकिणां निराकरणं प्रमेयविशेषविषयत्वात् सूत्रस्य यत्तदात्मादिसूत्रं न तेन प्रमेयमात्रमभिधीयते प्रमेयमात्राभिधाने हि आत्मादिग्रहणं व्यर्थम् अपि तु प्रमेयविशेषः यस्तत्त्वज्ञानविषयत्वेन व्यवतिष्ठमानः संसारविच्छेदहेतुर्भवति यश्च मोहविषयत्वात् संसारं प्रतनोति स तत्त्वतो ज्ञेय इति। तस्मिन् अयं प्रश्नः किं खलु यावन्तो विषयाः तावत्सु तत्त्वज्ञानं प्रत्येकमुत्पद्यते अथ क्वचिदुत्पद्यते इति। न तावत् प्रत्येकम् आत्मादेरानन्त्यात् किमिदमानन्त्यम् इयत्ताप्रत्ययाविषयत्वम्। अथ क्वचिदुत्पद्यते यत्र नोत्पद्यते[1] तत्त्वज्ञानं तत्रानिवृत्तो मोहः यत्र मोहस्तत्र रागद्वेषाविति रागद्वेषमोहाश्च बन्धनमित्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः। अथ मन्यसे ऽन्यविषयं तत्त्वज्ञानमन्यविषयं मोहं निवर्तयति एवं च सत्यपवर्गः प्राणिमात्रे प्राप्नोति[2] न हि कश्चित् प्राणी

(१) नोत्पन्नं—पा० ४ पु० ।   (२) भवति—पा० ४ पु० ।

कस्यचिदर्थस्य तत्त्वं न वेत्ति न मोहार्थापरिज्ञानात् न तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रं मोहोऽपि तु मिथ्याज्ञानं मोहः तच्च मिथ्याज्ञानं यस्मिन् विषये प्रवर्तमानं संसारबीजं भवति स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति । किं पुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् अनात्मन्यात्मप्रत्यय[1] इति । शेषं भाष्ये ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः । शरीरादिदुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तम् तद्विषयत्वान्मिथ्याज्ञानस्य तद्विषयं तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयमहङ्कारं निवर्तयति समाने विषये तयोर्विरोधात् । एवं चैतदुक्तं द्वितीयसूत्रे इति ।

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥ २ ॥

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः । कामा विषया इन्द्रियार्था रूपादय उच्यन्ते । तच ते विषया मिथ्यासंकल्प्यमाना रागादीन् जनयन्ति कः पुनरेषां तु मिथ्यासंकल्पः असाधारणप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेन व्यवसायो ममैवैत इति । तानसाधारणतया प्रतिचक्षीत[2] नैते मम दैवचौराग्निदायादसाधारणा इति । एवमेतस्य प्रतिचक्षाणस्य[3] यो व्यवसायस्तद्विषयो मोहः स निवर्तत इति । तन्निवृत्तावध्यात्मं शरीरादीन् प्रसञ्चक्षीत । किं पुनः प्रसंख्यानं शरीरादिषु नैते आत्मान इति व्यतिरेकदर्शनं प्रसंख्यानम् ।

---

(१) आत्मग्रह—पा० ४ पु० ।　　(२) प्रसञ्चक्षीत—पा० ४ पु० ।

(३) प्रसञ्चक्षाणस्य—पा० ४ पु० ।

सोऽयमध्यात्मं बहिश्च विविक्तचित्तो विहरन् मुक्त इत्युच्यते। एतच्च तं प्राहुः जीवन्नेव विद्वान् संहर्षायासाभ्यां मुच्यत इति। अतः परं काचित्सञ्ज्ञा भावयितव्या काचिद्धेया इत्युपदिश्यते। नार्थनिराकरणं नार्थोपादानं किं तु यथाव्यवस्थित[१] एव विषये किञ्चिद्भावनीयं किञ्चित् निराकरणीयमिति।

तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तन्निमित्तं तु अवयव्यभिमानः। तेषां दोषाणां निमित्तमवयव्यभिमानः। तत्रावयवीति सञ्ज्ञा भावनीया स्त्रीसञ्ज्ञा हेया सपरिष्कारा[२] पुरुषस्य परिष्कारो बन्धनं स्त्रियाः पुरुषसञ्ज्ञा सपरिष्कारेति। तत्रापि च द्वे सञ्ज्ञे निमित्तसञ्ज्ञा अर्थव्यञ्जनसञ्ज्ञा च। निमित्तसञ्ज्ञा दन्तौष्ठमिति दन्तादिषु दन्तत्वादिनिबन्धना सञ्ज्ञा। अर्थव्यञ्जनसञ्ज्ञा च इत्थं दन्ता इत्थमोष्ठाविति इत्थमित्यध्यारोपेण उच्यमाना[३] सञ्ज्ञा मोहः स च रागादिकारणमिति हेयः न पुनरवयवी निराकार्यः[४] प्रमाणतस्तथाभावादिति ॥

अथेदानीमर्थं निराकरिष्यता अवयविन्युपपाद्यते।

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः। सदसतोरुपलम्भात् द्विविधा विद्या सदसतोरनुपलम्भात् अविद्या द्विविधैव। एवं चावयवी यद्युप-

---

(१) व्यवस्थित—पा० ४ पु०। (२) अनुपरिष्कारा—पा० ४ पु०।
(३) भाव्यमाना—पा० ४ पु०। (४) निराकर्तव्यः—पा० ४ पु०।

लभ्यते अथ नोपलभ्यते न कथञ्चन संशयात् मुच्यते इति। तत्र तावदुक्तं न विद्याविद्याद्वैविध्यं संशयस्य कारणम् उपलब्ध्यनुपलब्ध्योः पूर्वपदविशेषणत्वात्।

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात्। तस्मिन्नवयविनि संशयो न युक्तः पूर्वोक्तानां हेतूनामप्रतिषेधात् तत्र येऽवयविनोऽर्थान्तरभावे हेतव उद्दिष्टास्ते न शक्या प्रतिषेद्धुमिति।

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः[1] ॥ ६ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्तिः। नास्त्यवयवीति तद्विभजते।

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः[2] ॥ ७ ॥

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः। अवयवा अवयविनि वर्तेरन् अवयवी वा अवयवेषु। अवयवा अवयविनि वर्तमानाः कृत्स्नेन वर्तन्ते एकदेशेन वा। तत्र तावदवयवा अवयविनि कृत्स्नेन वर्तन्ते अवयवावयविनोः परिमाणभेदात्। अल्प[3]परिमाणोऽवयवो महापरिमाणश्चावयवीति अल्प[4]परिमाणेन महा-

---

(१) संशयानुपपत्तिरिति—पा० ४ पु०। विश्वनाथसम्मतोऽपि।
(२) न्यायसूचीनिबन्धेऽपि सूत्रमिदं दृश्यते। किं तु विश्वनाथेनानवधृतम्।
(३) अणु—पा० ४ पु०। (४) अणु—पा० ४ पु०।

परिमाणस्याव्याप्तिः एकद्रव्यश्चावयवः प्राप्नोति एकावयवे वृत्तित्वात्। न चैकद्रव्यं द्रव्यमविनश्यदाधारमस्ति नाप्यवयव्येकदेशेन वर्तते न ह्यस्यान्ये ऽवयवा एकदेशभूताः सन्ति तस्मिन्नपि चैकदेशेन वर्तमानोऽवयवः किमेकदेशेन वर्तते कृत्स्नेन वेति पूर्ववत् प्रसङ्गः। अथावयवेषु अवयवी वर्तते

तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः[१] ॥ ८ ॥

तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः। न तावत् प्रत्यवयवं कृत्स्नो वर्तते तयोः परिमाणभेदात् अवयविनश्च एकद्रव्यताप्रसङ्गात्। एकावयववृत्तित्वादेकद्रव्योऽवयवी प्राप्नोति एकद्रव्यश्चावयवो एकेन द्रव्येणारभ्यत इति सततोत्पत्तिप्रसङ्गः। किञ्च एकद्रव्यत्वात्[२] द्व्यणुक[३]-मेकस्मिन् परमाणौ वर्तत इति कारणविभागविनाशाभावात् नित्यं प्राप्नोति उत्पत्तिमच्च नित्यं चेति न दृष्टान्तोऽस्ति। अथाप्यवयवी एकदेशेन वर्तते तथापि अवयविन आरम्भकावयव्यतिरिक्तावयवाः प्राप्नुवन्ति ये ऽवयवेषु वर्तन्त इति।

पृथक् चावयवेभ्योऽवयव्यवृत्तेः ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवेभ्योऽवयव्यवृत्तेः। नाप्यवयवव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तते अग्रहणान्नित्यत्वप्रसङ्गात् अवयवव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तमान उपलभ्येत नित्यश्च स्यादनाधारं द्रव्यं नित्यमिति।

---

(१) विभ्रनाथेनाधृतम्। (२) एकद्रव्यवृत्तित्वात्—पा० ४ पु०।

(३) एकद्रव्ये यद्द्व्यणुकं—पा० ४ पु०।

न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

न चावयव्यवयवाः। न चावयवानां धर्ममात्रमवयवी कस्मात् धर्मस्यावयविनो धर्मिभिरवयवैः पूर्ववत् सम्बन्धोऽनुपपन्नः न चात्र धर्मिभ्योऽवयवेभ्योऽवयवी धर्मः पृथगुपलभ्यते नित्यत्वप्रसङ्गादिति च समानम्। अवयवी चेकदेशेन अवयवे वर्तत इति अवयवसमूहमात्रमवयवी प्राप्नोति। एकस्मिंश्चावयवे एकदेशेन वर्तमानोऽवयवी एकावयवोपलम्भात् एकदेशेनोपलब्धौ तत्स्थानोऽवयवी गृह्येत न त्वेकतन्तुदर्शने पटोपलब्धिर्भवति तदेवं सुक्तसंशयोऽभिधीयते नास्त्यवयवीति। यत्तावदवयवा अवयविनि वर्तन्त इति तन्न अनभ्युपगमात् न कारणं कार्ये वर्तते ऽपि तु कारणे कार्यमिति[१]। यत्पुनरेतदवयव्यवयवेषु वर्तमान एकदेशेन वर्तते कृत्स्नेन वा वर्तत इति तन्न।

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥ ११ ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः। कृत्स्नमिति च एकदेश इति च भेदविषयावेतौ शब्दौ न चैतावेकस्मिन्नुपपन्नौ अनेकस्याशेषता कृत्स्नशब्दस्यार्थः अशेषस्य कस्यचिदभिधानमेकदेशशब्दस्य न चैतदिहोपपद्यते इति। तस्मान्नावयविनि कृत्स्नशब्दो नाप्येकदेशशब्द इति।

---

(१) किं तु कार्यं कारण इति—पा० ४ पु०।

अवयवान्तराभावे ऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावे ऽप्यवृत्तेरहेतुः। अवयवान्तराभावादिति। यद्यवयवव्यतिरिक्तमवयवान्तरं प्रतिपद्येथाः तथाप्यवयवोऽवयवे वर्तते नावयवीत्यहेतुः अवयवान्तराभावात् नैकदेशेन वर्तत इति एवं[1] चानेकत्र वर्तत इति प्रतिजानानो नानुयोक्तव्यः उभयेन व्याघातादित्युक्तम्। यद्यवयवी नैकदेशेन वर्तते न कृत्स्ने वर्तते अथ कथं वर्तत इति वृत्तिरवयवेषु आश्रयाश्रयिभावः[2] समवायाख्यः सम्बन्धः स कथं भवतीति यस्य यतोऽन्यत्रात्मलाभानुपपत्तिः तत् तत्रैव वर्तत इति न खलु कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र कार्यद्रव्यमात्मानं लभत इति। विपर्ययस्तु कारणद्रव्येषु न कारणानि कार्यद्रव्येषु आत्मानं लभन्त इति। कथं नित्ये आश्रयाश्रयिभावः[3] अनित्येषु दर्शनात् सिद्धम् नित्येषु यथाऽनित्या नियतोपलभ्यन्ते तत्र वर्तन्ते तथा नित्यान्यपि यत्रोपलभ्यन्ते तत्र वर्तन्त इति एतत् समानमनित्यानां नित्यैः। रूपान्तरानिर्देशादिति चेत् अथ मन्यसे यदि व्यतिरिक्तोऽवयवी भवति तस्यावयवरूपादिव्यतिरेकेणावयविनो रूपान्तरं निर्देष्टव्यम् यथाऽचित्रास्तन्तवः पटमात्र[4]मारभन्त इति न उपलभ्यमान[5]रूपाद्याधारत्वात् यदवयविनो रूपमुपलभ्यते तदस्य रूपं यथावयवस्य कार्यकारणभावाच्च[6]

(१) कथं च—पा० ४ पु०। (२) आश्रयाश्रितभावः—पा० ४ पु०।
(३) नित्येषु कथमाश्रयाश्रितभावः—पा० ४ पु०। (४) पटश्चित्र—पा० ४ पु०।
(५) नोपपद्यमान—पा० ४ पु०। (६) कार्यकारणभावानभ्युपगमाच्च—पा० ४ पु०।

विरुद्धः अवयविनो रूपं निर्दिश्यतामिति ब्रुवाणेन अवयवावयविनौ तावदभ्युपगतौ तदभ्युपगमाच्च विरुद्धः एतावानेवायं विवाद इत्यभ्युपेतहानिः। उपेत्य चित्रविवादं ब्रूमः पटस्य चित्रं रूपमिति। अनेकत्वप्रसङ्ग इति चेत् अथ मन्यसे चित्रं रूपमवयविनोऽभ्युपगच्छता अनेकरूपोऽवयव्युपगतो भवति न चैकं द्रव्यमनेकरूपम् नाप्यनेकस्मिन् एकमिति[1]। न चित्रशब्दस्यानेकैकविषयत्वात्[2] चित्रशब्देनानेकं चाभिधीयते अनेकं च चित्रं रूपं चित्राणि रूपाणीति न एकस्मिन्न दृष्टत्वात्। न हि एकस्मिन् चित्रं दृष्टमिति नाभ्युपेतहानेः। एकं चित्रमित्यनभ्युपगतानेकचित्रमिति हेयम् एकचित्रसमुच्चयो ह्यनेकचित्रमिति अथानेकमचित्रं चित्रमित्युच्यते एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः अचित्रं चित्रमिति यथाऽशुक्लं शुक्लमिति। अथाचित्राणि तन्तुरूपाणि संहत्य पटे चित्रं रूपमुत्पादयन्तीति[3] पत्र आश्रीयते एवं चैतस्मिन्न किञ्चिद बाध्यते पटान्तरे प्रसङ्गश्चित्रप्रत्ययस्य यस्य पटस्य एकं चित्रं पार्श्वं द्वितीयमविचित्रं तेन यथैकस्मिन् पार्श्वे तं पटं पश्यतश्चित्रबुद्धिर्भवति[4] एवं पटान्तरे ऽपि चित्रपटबुद्ध्या भवितव्यम् भवतैवेदमुक्तम् यस्य पटस्यैकं पार्श्वं चित्रं स तु पटो न चित्रः पार्श्वस्यापटत्वात्। चित्रप्रत्ययस्तत्र कस्मान्नेति चेत् चित्राचित्राभ्यां पार्श्वाभ्यां पट आरभ्यमाणश्चित्रः पट इति यथा पटान्तरे[5] चित्रप्रत्यय एवं चित्र-

---

(१) नाप्येकस्मिन्ननेकम्—पा० ४ पु०। (२) शब्दस्यैकानेकविषय—पा० ४ पु०।
(३) चित्ररूपमारभन्ते—पा० ४ पु०। (४) चित्रपटबुद्धिर्भवति—पा० ४ पु०।
(५) घटान्तरे—पा० ६ पु०।

प्रत्ययः घटान्तरे ऽपि[१] प्रसक्तः[२] न प्रसक्तः एकस्य चित्ररूपस्यानारम्भकत्वात् एकस्मिन् पार्श्वे चित्रं रूपं तत्कथमवयविनि रूपाद्यन्तरमारप्स्यत इति । एतावच्च शक्यं वक्तुम् अवयवरूपाभ्यामवयविरूपान्तरमारभ्यत इति तथोपलब्धेः । यद्यन्यरूपोऽवयवी स्यात् नोपलभ्यते न चावयवरूपादवयविनो ग्रहणं युक्तम्[३] वायोरप्युपलब्धिप्रसङ्गात् यद्यन्यरूपादन्यस्योपलब्धिर्भवति वायोरप्युपलब्धिः प्राप्नोति न चैतदस्ति । तस्मात् स्वरूपादवयव्युपलभ्यते उभयावयवदर्शनप्रतिसन्धानाच्चावयविनि रूपोपलब्धिर्भवति न चैवं सत्यरूपोऽवयवीति तस्मादवयव्यभिमानः प्रतिषिध्यते सपरिस्कारस्रूपो नावयवीति यथा रूपादिषु मिथ्यासंकल्पो न रूपादय इति । अयं चार्थो मुनिना श्लोकेन दर्शितः ।

इन्द्रियार्था ह्यनर्थाय यदि स्युरविकल्पिताः ।
सर्वोऽनर्थेन सज्येत चरन्निन्द्रियगोचरः ॥ इति ।

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः इत्यवस्थितोऽप्येदमाह ।

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ १३ ॥

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः । यथा एकैकः केशः तैमिरिकेण नोपलभ्यते केशसमूहस्तूपलभ्यते तथा एकैकशोऽणुर्नोपलभ्यते अणुसमूहस्तूपलभ्यत इति तदिदमणुसमूहविषयग्रहणमिति ।

---

(१) पटान्तरे—पा० ४ पु० । (२) प्रसक्तः—पा० ४ पु० ।
(३) न चावयवरूपाभ्यामन्यदवयविनो ग्रहणं युक्तम्—पा० ४ पु० ।

स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद् विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः। न ह्यीन्द्रियं प्रकृष्यमाणं स्वविषयमतिक्रामति न हि चक्षुः प्रकृष्यमाणं रसं गृह्णाति नापकृष्यमाणं स्वविषयात् प्रच्यवते अपि तु स्वविषय एवेन्द्रियस्य प्रकर्षापकर्षापेक्षाणि पटुमन्दभावेन ग्रहणानि भवन्तीति। तत्र पटुग्रहणं सामान्यविशेषतद्वतां ग्रहणमिति मन्दं तु ग्रहणं[1] सामान्यमात्रालोचनमिति सोऽयं तैमिरिकः कश्चित् चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति केशसमूहं च गृह्णाति उभयं हि अतैमिरिकस्य चक्षुषो विषय इति। परमाणवस्त्वतीन्द्रिया दर्शनविषयत्वं न प्रतिपद्यन्ते संहता ऐन्द्रियका असंहता अतीन्द्रिया इति महान् व्याघातः। अनुपजातविशेषाणां दर्शनविषयत्वानुपपत्तेः तस्मादुत्पद्यते ऽवयवी यो दर्शनस्य विषय इति। सञ्चयमात्रं[2] दर्शनस्य विषय इति चेत् अथ मन्यसे दर्शनस्य समुच्चयमात्रं विषयः समुच्चिताः परमाणवो दर्शनस्य विषयतामुपयान्तीति न समुच्चयस्य संयोगभावात्। समुच्चयो निरूप्यमाणः परमाणुसंयोगः संयोगश्चोपलभ्यमानाश्रय उपलभ्यते भवतीति हीदमनेन संयुक्तमिति यस्य विषय उपलभ्यते तस्यानुपलब्धौ यच्चावरणं कारणमुपलभ्यते न तु परमाणव

(१) मन्दग्रहणं तु—पा० ४ पु० ।　　(२) समुच्चयमात्रमिति साधु ।

उपलब्धिलक्षणप्राप्ताः तस्मान्न तेषामावरणादेरग्रहणकारणा[1]दग्रहणमिति ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात्[2] ॥ १५ ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् । यश्चावयविनोऽवयववृत्तिविकल्पादभाव उक्तः सोऽवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः प्रलयाद्वा निवर्तेत निरवयवाद् वा परमाणुतो निवर्तेत । कथमिति यथावयव्यवयवेषु वर्तमानः प्रत्येकं सर्वात्मना वा एकदेशेन वा वर्ततेत्युक्तम् । तथावयवोऽवयवेषु वर्तमानस्तदवयवोऽप्यवयवेषु इत्येवं यावत् परमाणुरिति यावद्वा प्रलयोऽनिवृत्तिर्वेति । सर्वयोपलब्धि[3]विषयो नास्ति उपलब्धिविषयं चाश्रित्यायं वादः किमवयव्येकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना वर्तत इति । सोऽयमाश्रयं व्याघ्नन्नात्मव्याघाताय कल्पत इति ।

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

न प्रलयोऽणुसद्भावात् । न चास्ति प्रलयोऽणुसद्भावात् । अयं खलु विभज्यमानभेदस्तावद् वर्तते यावत् परमाणुरिति परमाणुर्नाम विभागे ऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् । लोष्टस्य विभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्पतरमुत्तरमुत्तरं भवति स चायमल्पतरप्रसङ्गो यतो निवर्तते यतो नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे[4] इति । अथ न परमाण्वन्तो विभागस्तेन

(१) तेषामनावरणादेरग्रहणकारणा—पा० ४ पु० । (२) प्रसङ्गश्चाप्रलयात्—पा० ४ पु० ।
(३) सर्वोपलब्धि—पा० ४ पु० । (४) आचक्ष्महे—पा० ४ पु० ।

परं वा त्रुटेः ॥ १७ ॥

परं वा त्रुटेः। अवयवविभागस्यानन्त्यात् त्रुटिरमेयः प्राप्नोति संख्यापरिमाणगुरुत्वैस्तावत् परिमाणस्त्रुटिः (?) इयदत्र गुरुत्वं वर्तत इति इयन्तश्च परमाणवः संहतास्त्रुटिभावमापद्यन्त इति नावधारणं युक्तम्। किं कारणम् यथैवानेकपरमाणुसंहतो हि महान् संख्यापरिमाणगुरुत्वैरमेयः तथा त्रुटिरपि भेदस्यानन्त्यात् प्रसज्यते अथ प्रलयान्तो विभागः सोऽपि न युज्यते विभागस्य विभज्यमानहानानुपपत्तेः न प्रलयान्तो विभागः स चायं विभागो विभज्यमानाधारो विभज्यमानश्च[१] नास्ति विभागोऽस्तीति व्याघातः। विभज्यमानावयवं परमाणुं प्रतिपद्यमानेन सावयवः परमाणुः प्रतिपत्तव्यः। सावयवत्वे परमाणुशब्दस्यार्थो वाच्यः किमुक्तं भवति परमाणुरिति। ये च परमाणोरवयवास्ते किं समानपरिमाणा उत भिन्नपरिमाणा इति। यदि समानपरिमाणा अवयवावयविभावो दुरुपपादः न हि वयं समानपरिमाणानां क्वचिदवयवावयविभावं पश्यामः। अथ भिन्नपरिमाणाः न परमाणुः प्रतिषिध्यते कार्यमिदं परमाणुरिति कृत्वा प्रतिषिध्यते।

अथेदानीमानुपलब्धिकः सर्वं नास्तीति मन्यमान आह।

आकाशव्यतिभेदात्तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

आकाशव्यतिभेदात्तदनुपपत्तिः। आकाशेन परमाणुर्व्यतिभिन्नः व्यतिभेदादनित्यो घटवदिति।

---

(१) विभज्यमानाधारश्च—पा० ४ पु०।

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्ये तदभावः ॥ २० ॥

आकाशासर्वगतत्वं वा। अथ परमाणोरन्तराकाशं नास्ति असर्वगतं तर्ह्याकाशं प्रसज्यते ऽन्तःपरमाणूनामसम्बन्धात् । आकाशव्यतिभेदादनित्यः परमाणुरित्यभिदधानो व्यतिभेदार्थं प्रष्टव्यः किमुक्तं भवति आकाशव्यतिभेदादिति । यदि परमाण्वाकाशेन सम्बन्धो व्यतिभेदः तदात्र न किञ्चिद् बाध्यते न हि आकाशसम्बन्धात् परमाणोर्नित्यत्वमनित्यत्वं प्रसज्यत इति । अथ सम्बन्धमात्रमेवानित्यताकारणं ब्रूयात् तथाप्याकाशग्रहणं व्यर्थम् सम्बन्धमात्रस्यानित्यतासाधकत्वात् न हि कृतकत्वस्य साधनभावे देवदत्तकृतकत्वादि युक्तमुक्तम् संयोगमात्रं चोत्तरसूत्रेणानूद्यते चरितार्थं संयोगोपपत्तेरिति तदेतदेव पुनरुच्यते इति । तस्मान्नायं [१]व्यतिभेदार्थः । अथ परमाण्वन्तःसम्बन्धो व्यतिभेदः सोऽपि न युक्तः अकार्यत्वात् परमाणोरन्तर्बहिरिति कार्यस्य कारणान्तरवचनम् अकार्यश्च परमाणुस्तस्मान्नान्तर्बहिरिति । अथ परमाण्ववयवसम्बन्ध आकाशेन व्यतिभेदः एतदपि तादृगेव परमाणोरकार्यत्वान्न तस्यावयवा इति। अथ परमाण्ववयवानां विभागो व्यतिभेदः सोऽप्यकार्यत्वेनैव प्रत्युक्तः । कार्यस्यावयवा विभज्यन्ते अकार्यश्च परमाणुरिति । तस्मान्नावयवविभागः उपेत्य परमाणोरवयवान् न तद्विभागस्याकाश

---

(१) पर-इत्यधिकं ४ पु० ।

कारणं कर्मजो हि विभागः तस्याकाशमपि कारणमिति न न्यायोऽस्ति आकाशं च विभागहेतुत्वेन प्रतिपद्यमानः सर्वभावाना-मनवस्थानं प्रतिपद्येत न सन्निहिते विभागे हेतावाकाशे भावाना-मवस्थानं युक्तम् । सदप्याकाशं निमित्तान्तरमपेक्षते तद्व्यतिरेकेणा-काशस्यापि तदुत्पत्तावस्ति सामर्थ्यमिति प्रमाणाभावः । अथान्तः-शुषिरं व्यतिभेदः एतदपि नास्ति सर्वतो व्यवहितस्य यस्य मध्ये ऽवयवा न सन्ति तच्छुषिरं न च परमाणोरवयवाः सन्ति कुतः शुषिरं व्यतिभेदः । न चान्या गतिरस्ति तस्मादाकाशव्यतिभेदा-दिति शून्यमभिधानम् । यत्पुनरेतदाकाशमसर्वगतं प्रसज्येत अन्तःपरमाणुनाऽसम्बन्धादिति न सर्वगतार्थापरिज्ञानात् नायं सर्व-गतार्थो यन्नास्ति तेन सम्बन्ध इति अपि तु यन्मूर्तिमत् तेन सर्वेण सम्बन्ध इति[1] सर्वगतत्वार्थः । न च परमाणोर्मध्यमस्ति तस्मान्न तेनासम्बन्धादाकाशमसर्वगतं प्रसज्यत इति ।

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम्[2] ॥ २१ ॥

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् । यस्मात् सर्वमूर्तिमद्भिः संयोगा विभवन्ति आकाशे तदाश्रया भवन्ति शब्दाः स्वकारण-सन्निधानादुपजायमानाः सर्व एवाकाशमाश्रयन्त इति सर्वगतमा-काशम् ।

---

(१) तेन सर्वेण सम्बद्धत—पा० ६ पु० ।

(२) शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतमिति न्यायसूचीनिबन्धे । विश्वनाथसम्मतोऽपि ।

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः। सर्पता क्रियावता द्रव्येणाकाशं न व्यूह्यते सर्पतश्च क्रियावतो द्रव्यस्य क्रियाहेतुं गुणं न प्रतिबध्नाति कस्मादस्पर्शत्वात् यत् स्पर्शवत् भवति तद्व्यूह्यते प्रतिबध्नाति च न त्वेवंधर्मकमाकाशं तस्मादप्रतिघातीति स भवान् सावयवे स्पर्शवति द्रव्ये दृष्टं धर्मं विपरीतेनाशङ्कितुमर्हतीति। उक्तं चात्र यदि परमाणुर्विभज्यते परमाणुर्न स्यात्। किं कारणम् विभागे ऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानमिति। विनाशं च परमाणोर्भवन् कारणविनाशाद्वा कल्प्येत कारणविभागाद्वा उभयं च नास्ति परमाणोरकार्यत्वादित्युक्तम्। तस्मान्नाकाशव्यतिभेदाद-नित्यत्वमिति।

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः। नावयवाः पर-माणवो मूर्तिमत्त्वादिति संस्थानवत्त्वाच्च सावयवा इति। संस्थान-वत् सावयवं दृष्टम् घटादिसंस्थानवन्तः परमाणवः तस्मात् सावयवा इति।

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

संयोगोपपत्तेश्च। सावयवत्वं संयोगित्वादिति सूत्रार्थः। नन्विदं सूत्रं संस्थानवत्त्वादित्यनेनैव चरितार्थं संयोगविशेषस्य संस्थानवत्त्वे-

नाभिधानात्। न च चरितार्थं अवयवसंयोगविशेषस्य संस्थानत्वे-नाभिधानात् संयोगमात्रं च संयोगशब्देनाभिधीयत इति न दोषः। तत्र मूर्तिर्नामाव्यापिद्रव्यषड्विधं[1] परिमाणम् अणुमहद्दीर्घं ह्रस्वं परमह्रस्वं परमाण्विति। संस्थानं नाम प्रचयाख्यः संयोगः संयोगो-ऽप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति। यत् तावत् मूर्तिमत्त्वात् सावयवा इति तन्न अनैकान्तात्। यः परमाणोरवयवः स मूर्तिमांश्च निरवयव-श्चेत्यनेकान्तः। अथ मूर्तिमत्त्वात् तस्याप्यवयवाः सन्ति एवं सति त्रुटिरमेयः प्राप्नोति गुरुत्वसंख्यापरिमाणैरित्युक्तम्। अथ तावत् मूर्तिमद्विभज्यते यावदन्त इति अन्त्यो निरवयव इति वाच्यम्[2] अथान्तो विभागः स न युक्तः विभागस्य विभज्यमानैर्विनानुपपत्ते-रिति। एतावच्चैतत् कल्प इति स्यात् परमाण्वन्तो विभागः प्रत्य-यान्तो वा अनन्तो वा यदि परमाण्वन्तोऽनैकान्तः व्याहतं भवति परमाणुर्मूर्तिमाँश्च न च सावयव इति। कः पुनरत्र व्याघातः निरवयवं मूर्तिमन्तं च परमाणुं प्रतिपद्यसे सावयव इति च ब्रवीषि प्रतिपत्त्या व्याहन्यते अनन्ते प्रलयान्ते च व्याघातः त्रुटेरमेयत्वप्रसङ्गः विभागस्य चानाधारत्वप्रसङ्गः सावयवः परमाणुरिति च प्रतिज्ञापदे व्याहते। कथमिति सावयवशब्दस्यार्थः समानजातीयारब्धं समान-जातीयाश्रितम् अवयवस्तदाधार इति सावयवः परमाणुरिति ब्रुवता कार्यविशेषः परमाणुश्चेत्युक्तं भवति। कार्यविशेषः परमाणुश्चेति व्याहतम्। अथैकपरमाणुपूर्वकत्वं परमाणोः प्रतिपद्यसे तथा च न

(१) अव्यापिनो द्रव्यस्य षड्विधं—पा॰ ४ पु॰। (२) इत्युक्तम्—पा॰ ४ पु॰।

परमाणुः सावयव इति नास्यावयवाः सन्ति किं तु कृतकः परमाणुपूर्वकत्वात्। एतच्च न दृष्टान्ताभावात् एकं कारणमिति च दृष्टान्तोऽस्ति एकेन चारभ्यमाणस्य परमाणोर्न कारणसामग्र्यपेक्षणमस्तीति न प्रागभावो युक्तः यस्य प्रागभावो नास्ति तस्य चोत्पादो न युक्तः। अथैकशब्दपूर्वकत्वे सति शब्दादीनां प्रागभावादि प्रतिपद्यते तदप्यसिद्धम् नैकं कारणमस्ति आश्रयाद्यपेक्षः शब्दः शब्दान्तरं करोतीति प्रतिपद्यापि चैकपरमाणुपूर्वकत्वं परमाणोः कः सावयवार्थः कतमस्तत्रावयवः कतमस्तत्रावयवीति। अथ कारणमेवावयव इति न कार्यपरमाणुकाले कारणपरमाणुरस्तीति सावयवार्थो वक्तव्यः। मूर्तिमत्त्वात् सावयवः परमाणुरिति ब्रुवाणो विकल्प्यतः पुनः पर्यनुयोज्यः केयं मूर्तिः यया मूर्त्या मूर्तिमान् परमाणुरिति सत्यां च मूर्तौ किमर्थान्तरमनर्थान्तरं वा परमाणोर्मूर्तिरिति यदि रूपादिविशेषो मूर्तिर्न भवत्यक्षे तया मूर्त्या मूर्तिमान् कश्चन न च रूपादिव्यतिरिक्तं प्रमाणेन परमाणुं प्रतिपद्यते सर्वापकर्षप्राप्ता रूपादय एव परमाणुः न च रूपादिभीरूपादयो रूपादिमन्तः न चानर्थान्तरभावे मतुप्व्युत्पादं पश्यामः ननु दृष्टोऽनर्थान्तरभावेऽपि मतुप्प्रत्ययो यथा हस्तिमती सेनेति न दृष्ट इति ब्रूमः। यथा च सेनानर्थान्तरं तथोक्तमिति। असति चार्थान्तरभूते परमाणावसत्यां च मूर्तौ सावयवा परमाणवो मूर्तमत्त्वादिति वाक्यस्यार्थो रूपादयो रूपादिमन्तो रूपादिमत्त्वादिति। एतेन पटोऽमूर्तिमत्त्वात् सावयव इति प्रत्युक्तम्। न च रूपादिव्यतिरिक्तं पटं प्रतिपद्यसे न मूर्तिमत्त्वम्। अथ च मूर्ति-

मत्त्वात् सावयवः पट इति च ब्रवीषि व्यतिरेकाभ्युपगमे व्याघातः अनभ्युपगमे नार्थः सिद्ध्यतीति दृष्टान्तोभयधर्मसिद्धत्वात् न पटे सावयवत्वं मूर्तिमत्त्वार्थं इति। एतेन सावयवाः परमाणवः संयोगोपपत्तेरिति व्याख्यातम्। संयोगस्याभ्युपगमे व्याघातः अनभ्युपगमे परमाणुत्वादिति हेत्वर्थः संस्थानविशेषवत्त्वं तु असिद्धम् य एवार्थः सावयवत्वादिति स एवार्थः संस्थानविशेषवत्त्वादिति। अथ संस्थानमसर्वगतद्रव्यपरिमाणं प्रतिपद्येथाः[१] एवं सति मूर्तिमत्त्वेन संस्थानवत्त्वं चरितार्थमिति पृथग् वक्तव्यम् मूर्तिमत्त्वात् संस्थानविशेषवत्त्वादिति। उक्तं चात्र विभागे ऽन्यतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् अणववयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति। यत् पुनरेतत् संयोगोपपत्तेर्मध्ये सन्नणुः पूर्वापराभ्यां सम्बध्यमानः[२] सावयवः अयमेवार्थः कारिकया गीयते[३]।

षट्केन युगपद्योगे परमाणोः षडंशता[४]।
षण्णां समानदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः॥ इति

परमाणुर्युगपत् षड्भिः सम्बद्ध्यमानः षडंशः प्राप्नोति भिन्नदेशत्वात् सम्बन्धानाम्। अथ समानदेशाः सर्वे संयोगाः षण्णां परमाणूनां पिण्डः परमाणुमात्रकः प्राप्नोति। यदि द्वे द्वे द्रव्ये अधिकृत्याभिधीयते ततोऽपि देशाः परमाणूनां[५] सम्बन्धिनं

(१) मन्येथाः—पा० ४ पु०। (२) संबध्यमानः—पा० ४ पु०।
(३) अभिधीयते—पा० ४ पु०।
(४) योगात् परमाणोः षडङ्गता—पा० ४ पु०।
(५) ततो भिन्नदेशा अथ परमाणूनां—पा० ४ पु०।

परमाणुमधिकृत्याभिधीयते ततोऽनेकः संयोगः समानदेश इति न किञ्चित् बाध्यते । यत् पुनरेतत् समानदेशाः परमाणव इति तन्नानभ्युपगमात् देशा एव तावत् परमाणौ न सन्तीति कुतः समानदेशा भविष्यन्ति। न च किञ्चिद् द्रव्यं समानदेशमस्तीत्यसिद्धो दृष्टान्तः । ननु च कार्यकारणे[१] संयोगसमानदेशे यथा घटः पटेन सम्बद्ध्यते तन्तुना तदंशुना च तत्स्वाश्रयेणेत्यादि । एतदनभ्युपगमेन प्रत्युक्तम् । समानदेशास्तत्र संयोगा इति न कार्यकारणे न च संयोगा अपि द्वे द्वे अधिकृत्येति षण्णां समानदेशत्वादिति वाच्यम् न द्रव्यं समानदेशतायां व्यवतिष्ठते न संयोगसमानदेशतायामिति। यत् पुनरेतद्दिग्देशभेदो यस्यास्ति तस्यैकत्वं न युज्यते क एवमाह दिग्देशभेदोऽस्तीति दिग्देशभेदाश्च दिशः संयोगाः परिकल्पितांश्च दिग्देशभेदान् कल्पयित्वा परमाणोर्दिग्देशभेदोऽभ्युपगम्यते मुख्यस्तु न दिग्देशभेदो नापि परमाणोर्भेदः परमाणुर्दिशा सम्बद्ध्यत इति । एतावन्मात्रं विद्यते एतच्च न किञ्चित् बाधते । छायावृती तर्हि न प्राप्नुतः परमाणोरदेशत्वादिति न देशवत्त्वाच्छायावृती किं तर्हि मूर्तिमत् स्पर्शवत्त्वात् मूर्तिमत्स्पर्शवद्द्रव्यं द्रव्यान्तरमावृणोति किमिदमावृणोति स्वसम्बन्धित्वेनेतरस्य सम्बन्धं[२] प्रतिषेधतीति। छाया तु तेजःपरमाणोरावरणात् मूर्तिमता परमाणुना तेजःपरमाणुराव्रियते यत्र[३] चास्यावरणं तत्र छायेति विरलतेजःसम्बन्धीनि द्रव्यगुणकर्माणि छायेत्यभिधीयते सर्वतो

(१) कार्याकारणे—पा० ४ पु० । (२) सम्बन्धित्वं—पा० ४ पु० ।
(३) यस्य—पा० पु० ।

व्यावृत्ततेजःसम्बन्धीनि तु तानि तमःसञ्ज्ञकानीति। तदेवं छायावृत्यो[1]रन्यथासिद्धत्वादहेतुः। एतेन क्रियावत्त्वात् स्पर्शवत्त्वाद् द्रव्यान्तरारम्भकत्वात् क्रियाकारणसंस्कारप्रत्ययत्वात्[2] परत्वापरत्ववत्त्वादित्येवमादि प्रत्युक्तम्। कथमिति यथा मूर्तिमत्त्वात् सावयवा इत्येतस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादोषा हेतुदोषाः तथा सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु परपक्षाभ्युपगतेषु हेतुषु यथासम्भवं विरुद्धासिद्धानैकान्तिकादिदोषभेदा वक्तव्या इति। शेषं भाष्ये। ये तु क्रियावत्त्वादिभिः परमाणूनामनित्यत्वं साधयन्ति तैः क्रियावत्त्वं व्यञ्जकं वा कारकं वावश्यमभ्युपगन्तव्यम्। यदि क्रियावत्त्वमनित्यत्वस्य कारकं यदक्रियं तन्नित्यं प्राप्नोति। अथ जन्म क्रियेत्यभिधीयते तदाऽनित्याः परमाणवो जन्मवत्त्वादिति हेत्वर्थः जन्मवत्त्वमसिद्धं परमाणूनामिति। अथ क्रियावत्त्वं व्यञ्जकमुच्यते व्यञ्जकत्वे ऽप्यन्यतोऽनित्यत्वं परमाणूनां वक्तव्यम्। न ह्ययं व्यञ्जकस्य धर्मो यद्व्यङ्ग्यं वस्तु कुर्यात् अपि तु अन्यतो भूतं हेतुर्व्यनक्ति न हि प्रदीपोऽसन्तमर्थं जनयित्वा प्रकाशयति परसिद्धोत्क्षेपणादिक्रियाभ्युपगमे विरुद्धः। एतेन घटादिदृष्टान्तो व्याख्यातः। क्रियावत्त्वं च क्रियासमवायः तदभ्युपगमे विरुद्धः अनभ्युपगमे ऽनित्यः परमाणुः परमाणुत्वादिति हेत्वर्थः। मतुपश्चार्थान्तरे दृष्टत्वाद् विरुद्धः अनर्थान्तरे दृष्टान्ताभावः। एवं शेषाणि वाक्यानि विकल्प्य यथासम्भवं दोषा वक्तव्या इति। अथ परपक्षसिद्धानेतानभ्युपैति[3] कथं परपक्षसिद्धाः अथ न

(१) छायावरणयोः—पा० ४ पु०। (२) संस्काराश्रयत्वात्—पा० ४ पु०।
(३) एतान् धर्मानभ्युपैति—पा० ४ पु०।

प्रमाणतः कथं स्वयमनुपलब्धो धर्मः परप्रतिपादनायोपादीयत इति ॥

यदिदं भावान् बुद्धीराश्रित्य विषयाः सन्तीति मन्यसे मिथ्याबुद्धय एताः यदि हि तत्त्वबुद्धयः स्युः बुद्ध्या विवेचने क्रियमाणे बुद्धिविषयाणां याथार्थ्य[१]मुपलभ्येत ॥

बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे[२] पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥

बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिः तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः। य एते बुद्धिविषया गवादयो घटादयश्च नैते तत्त्वतः सन्ति कस्मात् बुद्ध्या विविच्यमानानां भेदशो ग्रहणात्। यथायं तन्तुरयं तन्तुरिति बुद्ध्या तन्तुषु विविच्यमानेषु न पटः कश्चिदस्ति यः पटबुद्धेर्विषयः स्यादेव[३]मंशुषु बुद्ध्या विविच्यमानेषु एवं तदवयवेषु तावद् यावत् परमाणुः परमाणवोऽपि भागशो विविच्यमानास्तावत् यावत् प्रलय इति। तदेवं सर्वस्यासत्त्वे गवादिबुद्धयो घटादिबुद्धयश्च मिथ्याबुद्धय इति ॥

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

व्याहतत्वादहेतुः। बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां सर्वभावानुपपत्तिरित्ययुक्तम् कस्माद् व्याघातात् को व्याघातः सहासम्भवः

(१) यथार्थता—पा० ४ पु०।

(२) न याथात्म्योपलब्धिस्तन्त्वपकर्षे—इति क्वचित्। न याथार्थ्यस्योपलब्धिस्तन्त्वपकर्षे—पा० ४ पु०।

(३) भवेदेव—पा० ४ पु०।

यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानां न सर्वभावानुपपत्तिः । अथ सर्वभावानुपपत्तिर्न बुद्ध्या विवेचनं सर्वभावानामिति सर्वभावानामनुपपत्तिरिति ब्रुवाणः प्रमाणं पर्यनुयोज्यः यदि प्रमाणं ब्रवीति व्याहतं भवति अथ न ब्रवीति अर्थोऽस्य न सिध्यति प्रमाणाभावात् । अथाप्रामाणिकी सिद्धिः सर्वभावोत्पत्तिः कस्मान्न सिध्यति यश्च सर्वभावानामभावो भावेष्वितरेतरापेक्षसिद्धेरित्येतस्मिन् वादे दोष उक्तः स इहापि द्रष्टव्य इति । यत् पुनरेतत् यदि व्यतिरिक्तं पटादिद्रव्यं स्यात् तन्तुषु बुद्ध्या विविच्यमानेषु पृथगुपलभ्येतेति ॥

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् । कारणद्रव्याश्रितं कार्यं तस्मिन् न पृथगुपलभ्यत इति विपर्यये यदि पृथग्ग्रहणात् यत्र कार्यकारणभाव आश्रयाश्रितभावश्च नास्ति तत्र पृथग्ग्रहणमिति ॥

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः । यदस्ति तथा च यन्नास्ति यथा च तत्सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिध्यतीति । शेषं भाष्ये ॥

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ३१ ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः । यथा स्वप्ने विषया न सन्ति अथ च विषयाभिमानः एवं न प्रमाणानि न प्रमेयाणि सन्ति अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानः ।

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वेति। न प्रमाणाभावात् स्वप्नान्तवदविद्यमानेषु विषयेषु अभिमान इत्यत्र न हेतुरुच्यते इति स्वप्नान्ते चासन्तो विषया इति को हेतुरिति। ख्यातिरिति चेत् अयं जाग्रदवस्थोपलब्धानां विषयाणां चित्तव्यतिरेकिणामसत्त्वे हेतुः ख्यातिः स्वप्नवदिति न दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वात्। य एते स्वप्नावस्थायां विषयाः ख्यान्ति न ते चित्तव्यतिरिक्ता इति अत्र को हेतुः। प्रतिबुद्धेनानुपलम्भान्न सन्तीति अथ मन्यसे यस्मात् प्रतिबुद्धेन नोपलभ्यन्ते तस्मान्न सन्तीति न विशेषणोपादानात्। ये प्रतिबुद्धेनोपलभ्यन्ते ते सन्तीति प्राप्तं व्यर्थं वा विशेषणं प्रतिबुद्धेनानुपलम्भादिति। यदि चोपलभ्यमानं जाग्रदवस्थायां विषयमसन्तं मन्यसे[1] अथ चित्तमस्तीत्यत्र को हेतुरिति विपर्यये च सामर्थ्याभावादहेतुः जाग्रतोऽनुपलब्धिरिति। यद्युपलब्धिः सत्त्वसाधनं ततोऽनुपलब्धिरसत्त्वं साधयति विपर्यये हि सामर्थ्यं दृष्टमिति। न चित्तव्यतिरेकिणो विषया ग्राह्यत्वात् वेदनादिवदिति यथा वेदनादिग्राह्यं न चित्तव्यतिरिक्तं तथा विषया अपि वेदना सुखदुःखे चित्तं ज्ञानमिति सुखदुःखाभ्यां चान्यं ज्ञानमित्यसिद्धो[2] दृष्टान्तः

(१) प्रतिपद्यसे—पा० ४ पु०।

(२) सुखदुःखाभ्यां चान्यं वेदनादिग्राह्यं न चित्तव्यतिरिक्तज्ञानमित्यसिद्धो—पा० ४पु०।

सुखदुःखे ग्राह्ये ग्रहणं ज्ञानमिति[1] ग्राह्यग्रहणभावादन्यत्वम् । अथाभिन्नं विज्ञानं वेदनायास्तथापि ग्राह्यं च गृह्णीतिश्च एकमिति न दृष्टान्तोऽस्ति। न हि कर्म च क्रिया च एकं भवतीति। अथै-कत्वं प्रमाणवृत्तमनपेक्ष्य प्रतिपद्येथाः तथापि चत्वारः स्कन्धा इति शास्त्रव्याघातः। अथ चतुष्टं न प्रतिपद्यते दृष्टं विज्ञानमात्रमेवाभ्युप-गम्यते सोऽपि दृष्टं विज्ञानभेदमनुयोक्तव्यः बाह्यस्याध्यात्मिकस्य च विज्ञानभेदहेतोरभावात्[2] । कथं विज्ञानभेद इति स्वप्नवद्विज्ञान-भेदं यदि प्रतिपद्यते सोऽपि दृष्टानुभूतानां भावानां भावनावशेन विज्ञानभेदं प्रतिपादयितव्यः । अथ स्वप्नपक्षे भावानां भावनावशाद् विज्ञानभेदं प्रतिपद्येत सोऽपि भाव्यभावकयोर्भेदेन[3] प्रत्यवस्थेयः नाभिन्नं भाव्यं भावकं चेति ये चैते स्वप्नादिप्रत्ययाः पुरविमानो-द्यानयानादिभेदानुविधायिनः ते मिथ्याप्रत्यया इति मिथ्याप्रत्य-यानां च जाग्रदवस्थाप्रत्ययसामान्याद्भावः ममापि सर्व एव मिथ्या-प्रत्यया भविष्यन्तीति ब्रुवाणः प्रधानमनुयोक्तव्यः न च निःप्रधानं विपर्ययप्रत्ययं पश्याम इति चित्तव्यतिरेकिणं विषयमप्रतिपद्यमानः साधनदूषणस्वभावं पर्यनुयोक्तव्यः । यदि बाह्यस्वभावकं व्याघातकम् अथ चित्तस्वभावकं न चित्तेन परः प्रतिपद्यते इत्यर्थो न[4] सिद्ध्यति। न ह्येतरस्वप्नमनाख्यातमितरो विजानातीति। अथ शब्दाकारं चित्तं

---

(१) विज्ञानमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सोऽपि दृष्टविज्ञानहेतोरभावात्—पा० ४ पु० ।

(३) भाव्यभावकवर्गयोर्भेदेन—पा० ४ पु० ।

(४) इत्यर्थोऽस्य न—पा० ४ पु० ।

प्रतिपद्यते तेनापि शब्दाकारं चित्तमित्याकारार्थो वक्तव्यः। आकारो हि नाम प्रधानवस्तुसामान्यादतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः। न च भवत्पक्षे शब्दो विद्यत इति शब्दाकारं चित्तमिति निरभिधेयं वाक्यम् चित्तव्यतिरिक्तं विषयमप्रतिपद्यमानो जाग्रत्स्वप्नावस्थायां भेदं पर्यनुयोज्यः जाग्रदवस्थायां विषया न सन्ति स्वप्नावस्थायामपीति इयं स्वप्नावस्था इयं जाग्रदवस्थेति कुत एतत् धर्माधर्मव्यवस्था न प्राप्नोति[१] यथा स्वप्नावस्थायामगम्यादिगमनाद्धर्मोत्पत्तिर्न भवत्येवं जाग्रदवस्थायामपि न स्यात्। अथ मिद्धोपघातानुपघातौ भेदं जनयत इति प्रतिपद्येत तदपि तादृगेव मिद्धोपघातश्चेति सो वैकल्यहेतुरिति कथमवगम्यते। अथ विज्ञानस्य स्पष्टतामस्पष्टतां च भेदं प्रतिपद्येत विषयमन्तरेण ज्ञानस्य तुच्छताऽस्पष्टता वक्तव्या। असत्यर्थे[२] विज्ञानभेदो दृष्ट इति चेत् अथ मन्यसे यथा तुल्यकर्मविपाकोत्पन्नाः प्रेताः पूयपूर्णां नदीं पश्यन्ति न तत्र नद्यस्ति न पूयं न ह्येकं वस्त्वनेकाकारं भवितुमर्हति दृष्टश्च विज्ञानभेदः केचित् तामेव जलपूर्णां पश्यन्ति केचित् रुधिरपूर्णामित्यतोऽवसीयते यथाऽभ्यासे निमित्तापेक्षमसति बाह्ये निमित्ते विज्ञानमेव तथोत्पद्यत इति। न व्याघातात् असति बाह्ये विज्ञानमेव तथेति ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते कथं तथेति। यदि रुधिराकारं विज्ञानं रुधिरं तर्हि वक्तव्यं किं रुधिरमिति एवं जलाकारं नद्याकारं च वक्तव्यं पूयपूर्णां पश्यन्तीति च वाक्यस्य पदानि प्रत्येकं विचार्य-

(१) अयस्थानं न प्राप्नोति—पा० ४ पु०। (२) असत्यप्यर्थे—पा० ४ पु०।

माणानि रूपादिस्कन्धा भावैर्निर्विषयाणि भवन्ति देशादिनियमश्च न प्राप्नोति एकस्मिन् देशे नदीं पूयपूर्णां पश्यन्ति न देशान्तरेषु असत्यर्थे नियमहेतुर्वक्तव्यः यस्य पुनर्विद्यमानं केनचिदाकारेण व्यवस्थितं तस्य शेषो मिथ्याप्रत्यय इति युक्तम् । मिथ्याप्रत्ययाश्च भवन्तो न प्रधानं[1] बाधन्त इति पूयादिप्रत्ययानां प्रधानं वक्तव्यमिति यथा पूयादिप्रत्ययानामेवं मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णामल्लिलानामिति कर्मणो वासनान्यत्र फलमन्यत्र कल्प्यत इति। अस्यार्थो यत्रैव किल कर्म तत्रैव किल फलेन भवितव्यम् यस्य चित्तव्यतिरेकिणो विषयास्तस्यान्यत्र कर्मान्यत्र कर्मफलमिति व्यधिकरणे कर्मफले भवत इति। तन्नानभ्युपगमात् न मया कर्मफले व्यधिकरणे अभ्युपगम्येते आत्मनि कर्म तत्रैव फलमित्यदोषः। मदीयाच्चित्तात् अर्थान्तरं विषयाः सामान्यं विशेषवत्त्वात् सन्तानान्तरचित्तवत् प्रमाणगम्यत्वात् कार्यत्वादनित्यत्वात् धर्मपूर्वकत्वाच्चेति ।

एवं च सति ॥

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे। स्थाणौ पुरुषाध्यवसायो मिथ्योपलब्धिः तत्त्वज्ञानेन च

(१) प्रधानप्रत्ययं बाधन्त- पा० ४ पु० ।

मिथ्याध्यवसायः स निवर्तते नार्थः स्थाणुपुरुषलक्षणः न ह्यसौ स्थाणुर्न भवतीति यथा स्वप्नोपलब्धानां येऽध्यवसायाः ते जाग्रदवस्थोपलब्ध्या निवर्त्यन्ते नार्था विषयसामान्यलक्षण इति । शेषं भाष्ये ॥

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भादप्रतिषेधः । मिथ्याबुद्धेर्निमित्तमस्ति किं पुनस्तत्सामान्यदर्शनं विशेषादर्शनम् अविद्यमानविशेषाध्यारोप इति । मिथ्याबुद्धिं प्रतिपद्यमानेन तस्यानिमित्तं वक्तव्यं निमित्तं च प्रतिपद्यमानेनार्थोऽभ्युपेय इति ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः तत्त्वं स्थाणुरिति प्रधानं पुरुष इति तत्त्वप्रधानयोरलोपे मिथ्याबुद्धिर्भवतीति । शेषं भाष्ये । दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् ।

अथ तत्त्वज्ञानं कथमुत्पद्यत इति ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

सामाधिविशेषाभ्यासात् । शेषं भाष्ये । व्यापकत्वादन्तःकरणस्य प्रत्याहारो न युक्त इति चेत् अथ मन्यसे व्यापकमन्तःकरणं तत्कथं प्रत्याह्रियत इति नोक्तोत्तरत्वात् । यथा न व्यापकमन्तःकरणं तथोक्तमधस्तात्[१] । स्वाङ्गगतीक्षणानुपपत्तिरिति चेत् अथ

(१) अणुत्वात्—पा० ४ पु० ।

मन्यसे यस्याप्यन्तःकरणमणु तस्यापि स्वाङ्गगतिवीक्षणं[१] न प्राप्नोति युगपद्धस्ते चक्षुषि वा सन्निधानात् शरीरात्ममनःसंयोगयौगपद्यात् प्रयत्नदर्शनयोर्युगपदुत्पत्तेः स्वात्मशरीरसम्बन्धश्चात्मनः सम्बन्धश्च[२] युगपद् भवति तत्रात्ममनःशरीरसम्बन्धात् स्वाङ्गगतिरात्ममनः-सम्बन्धाच्चक्षुषः प्रेरणम् तथा स्वाङ्गगतिः प्रयत्नाद्भवतीति दर्शनं चक्षुरश्मेरर्थस्य च सन्निधानादिति । न चात्मनः प्रदेशाः सन्तीत्य-चोद्यम् प्रदेशवति चात्मनि अन्येनात्मप्रदेशेन मनः सम्बध्यते अन्येन शरीरमिति स्वाङ्गे गतीक्षणादिदोषः यस्य पुनर्निष्प्रदेश एवासौ तस्यैष दोषो न भवतीति शरीरसम्बन्धिनात्मना मनः सम्बन्ध इति ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् । नोपपद्यते समाधिविशेषाभ्यासः अबु-भुत्समानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तेः यथा स्तनयित्नोः शब्दप्रभृतिषु इति ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च ॥ ४० ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च[३] । क्षुत्पिपासाभ्यां चानिवृत्तोपि[४] बुद्धय एव उत्पद्यन्ते इति न युक्तः समाधिविशेषः ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः । पूर्वकृतः पूर्वशरीराभ्यस्तः

(१) स्वाङ्गगतेरीक्षणं—पा० ४ पु० ।

(२) समर्थश्चात्मनः समर्थस्य—पा० ४ पु० । एवमग्रेऽपि ।

(३) क्षुधादिभिः प्रवर्तनाचेति क्वचित् ।　　(४) चानिवृत्तोऽपि—पा० ४ पु० ।

समाधिविशेषः तस्य फलं धर्मः तल्लाभः पुनः समाधिविशेष इति समाधिविशेषाच्च बाह्यविषयाभिभवः लौकिकस्यापि तावत्समाधिविशेषावस्थितस्य बाह्यविषयोपनिपाते बुद्धयो नोत्पद्यन्ते किं पुनर्योगिन इति। यदि बाह्यविषयोपनिपाते अर्थज्ञानानि प्रादुर्भवन्ति अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः मुक्तस्यापवर्गे बाह्यविषयविशेषोपनिपातो[1] विद्यत इति बुद्ध्युत्पादप्रसङ्गः॥

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः॥ ४२॥

अपवर्गेऽप्येवंप्रसङ्गः॥ ४३॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात्॥ ४४॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात्। सति शरीरे बाह्यविषयो ज्ञानोत्पत्तिकारणम् नान्यथेति सूत्रार्थः॥

तदभावश्चापवर्गे॥ ४५॥

तदभावश्चापवर्गे। तस्य शरीरादेरुपलब्धिकारणस्याभावोऽपवर्ग इति। तस्मात् सर्वदुःखमोक्षो[2]ऽपवर्ग इति। यस्मात् सर्वं दुःखबीजं दुःखं चापवर्गे विच्छिद्यते तस्मात् सर्वदुःखेन विमुक्तिरपवर्गः॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः॥ ४६॥

---

(१) विषयोपनिपाते—पा० ४ पु०। (२) सुखदुःखमोक्षो—पा० ४ पु०।

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः योगाच्च विध्युपायैः ।
तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामसंस्कारः[1] ॥

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

प्रज्ञानग्रहणाच्चाभ्यासः तद्विद्यैश्च सह संवादः ज्ञानग्रहणं शास्त्रग्रहणं तद्विद्यायत्नमुपायं बुध्यन्त इति तद्विद्या इत्यविभक्तार्थं वचनम् ॥

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोर्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

तं शिष्यगुरुसब्रह्माचारिशिष्ट इत्येवमादि सूत्रम् एतत् तु निगदेनैव नीतार्थम् ॥

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे तमभ्युपेयादिति वर्तते ॥

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं[2] जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति । अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानेनैतत्कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणावज्ञायमानस्य ।

---

(१) नियमाभ्यामात्मसंस्कार—पा० ४ पु० ।

(२) प्रतिपक्षहीन—इत्यधिकम् ४ पु० ।

ताभ्यां विगृह्य कथनम्[१] ॥ ५१ ॥

ताभ्यां जल्पवितण्डाभ्यां विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्वबुभुत्सयेति विद्यापालनार्थं चैतत् न लाभपूजाख्यात्यर्थमिति[२] ॥

प्रवृत्तिदोषसम्बन्धः प्रेत्यभावः प्रपञ्चितः ।
फलं दुःखं विमुक्तिश्च चतुर्थे परिकीर्तिताः ॥

इति-श्रीउद्द्योतकरे न्यायसूत्रवार्त्तिके चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्[३] ॥

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

(१) न्यायसूचीनिबन्धानुसारेणेदं सूत्रमेव । भाष्यमित्यन्ये ।

(२) ताभ्यां विगृह्य कथनमिति सूत्रम् । यस्तु कुदर्शनबलाद्धितमिथ्याज्ञानमव- लम्ब्य दुर्विदग्धतया सद्विद्यावैराग्याद्वा लाभपूजाख्यात्यर्थितया कुहेतुभिरी- श्वराणां जनाधाराणां पुरतो वेदब्राह्मणपरलोकादिदूषणे प्रवृत्तस्तं प्रति वादी समीचीनं दूषणमप्रतिभयाऽपश्यन् जल्पवितण्डे अवतार्य विगृह्य जल्पवितण्डाभ्यां तत्त्वकथनं करोति विद्यापरिपालनाय । माभूदीश्वराणां मतिविभ्रमेण तच्चरितानुवर्तिनीनां प्रजानां धर्मविप्लव इति इदमपि प्रयोजनं जल्पवितण्डयोः न तु लाभख्यात्यादि दृष्टम् । न हि परहितप्रवृत्तपरम- कारुणिको मुनिर्दृष्टार्थं परपांसुलोपायमुपदिशतीति तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ।

(३) इति श्रीमदुद्द्योतकराचार्यविरचितं न्यायसूत्रचतुर्थाध्यायवार्त्तिकं समाप्तम् —पा० ४ पु० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

जातेः संक्षेपेणोक्ताया विस्तरो वक्तव्य इतीदमारभ्यते[1] । साधर्म्यादि सूत्रम् ॥

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥१॥

तत्र जातिर्नाम स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते यः प्रतिषेधासमर्थो हेतुः । जातेः प्रयोगप्रतिषेधादसदुत्तरत्वाच्चारम्भो न युक्त छलजातिनिग्रहस्थानानां स्ववाक्ये परिवर्जनमिति प्रतिषिद्धा जातिः न च जातिः सदुत्तरमतस्य जातेः प्रयोगो न युक्तः । अनारम्भप्रयोजनस्योक्तत्वादुक्तं जातेरारम्भप्रयोजनं स्वयं च सुकरः प्रयोग इति । साधुसाधननिराकरणार्थं वा प्रयोगः । यदा तु वादी परस्य साधनं साध्विति मन्यते लाभपूजाख्यातिकामस्य भवति तदा जातिं प्रयुङ्क्ते कदाचि-

(१) अथ प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्च तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थं पञ्चमाध्याय आरभ्यत इत्यत आह । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वमिति भाष्यम् । तस्यार्थमाह वार्त्तिककारः जातेः संक्षेपेणोक्ताया इत्यादि । इति तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ।

दयं जात्युत्तरेणाकुलीकृतो नोत्तरं प्रतिपद्यते उत्तराप्रतिपत्त्या च निगृह्यते अनभिधाने च जातेरेकान्तजयः परस्येत्यैकान्तिकात् पराजयाद्वरमस्तु सन्देह[१] इति युक्तो जातेः प्रयोगः। असाधुसाधननिराकरणार्थमित्यन्ये। एके तु जातेः प्रयोगं मन्यन्ते असाधुसाधननिराकरणार्थमेवं चाहुः असाधौ तु साधने य आसां प्रयोग सोनभिज्ञतया साधनदोषस्य तद्दोषप्रदर्शनार्थं वा प्रसङ्गव्याजेनेति। एतत्तु न युक्तम् प्रयोजनाभावाद्। यदि तावदसाध्वेतत्साधनमिति प्रतिपद्यते य एवास्य दोषो बुद्धः स एव वक्तव्यो न जात्यभिधानेन[२] प्रयोजनमस्ति। अथ न बुध्यते किमिति जातिं प्रयुङ्क्ते न ह्यबुध्यमानः शक्नोति प्रयोक्तुम्। अथाबुध्यमानोपि प्रयुङ्क्ते यत्किञ्चिद् ब्रूयात् नियमो न स्यात्। एतेनानैकान्तिके पञ्चानां प्रयोगः प्रत्युक्तः। य आहुरनैकान्तिके साधने परेण प्रयुक्ते पञ्च जातयः प्रयोक्तव्या इति तदप्यनेनैव प्रत्युक्तम्। कथमिति बुद्धा तदेव वक्तव्यमबुद्धा अज्ञानमिति। एतेन युक्तायुक्तयोः पूर्वापरभावः प्रत्युक्तः। अयुक्ते साधने अयुक्तमुत्तरं युक्ते युक्तमिति। युक्तं च नाम यत् प्रतिज्ञादिदोषोद्भावनं नासौ जातिः उत्तरमेव तदिति जातिलक्षणापरिज्ञानादयुक्तमेतदपीति। समीकरणार्थं प्रयोगः समः साधर्म्यमेव समं वैधर्म्यमेव[३] सममिति समार्थः समीकरणार्थः प्रयोगो द्रष्टव्यः। समीक्रियतां परपक्षो मावाकारि अयं तु समीकरणार्थं प्रवर्तते यथा लोके

---

(१) वरं तत्सन्देह—पा० ६ पु०। (२) जात्यभिधाने—पा० ६ पु०।

(३) समं वैधर्म्यमेव—इति नास्ति ६ पु०।

कुटुम्बार्थं यतत इति । विशेषहेत्वभावो वा समार्थः न भवता विशेषहेतुः कश्चिदपदिश्यत इति । एतमर्थमुररीकृत्य प्रवर्तते यथाभूतं भवतः साधनं तथाभूतं ममापीति न सर्वापदेशव्याप्तिरव्यापकत्वात् । न हि सर्वापदेशे सर्वा जातयः प्रवर्तन्ते न हि वैधर्म्येण स्थापनायामुत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसमाः प्रयोक्तुं शक्यन्त इति । न वादिप्रतिवादिनोस्तुल्यता समार्थः जातेरसदुत्तरत्वात् । नियमेनैव जातिवाद्यसद्वादी भवति वादिनस्तु सदसद्वादित्वे अनियम[1] इति ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

प्रतिषेधाविति । साधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः यथा अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । उत्पत्तिधर्मकं कुम्भाद्यनित्यं दृष्टम् । यद्यनित्यघटसाधर्म्यादनित्यः नित्येनाप्याकाशेन साधर्म्यममूर्तत्वमस्तीति नित्यः प्राप्त इति । एतस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादित्युक्ते यदि नित्याकाशवैधर्म्यादनित्यः नित्यसाधर्म्यमप्याकाशेनामूर्तत्वमस्तीति नित्यः[2] प्राप्तः । अथ मन्यसे सत्यस्मिन् साधर्म्ये न नित्यः न तर्हि वक्तव्यमनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याच्चानित्य इति । सेयं जातिर्विशेषहेत्वभावं दर्शयति विशेषहेत्व-

---

(१) अनियमप्रसङ्गः—पा० ६ पु० ।

(२) अमूर्तत्वमस्त्यतो नित्यः—पा० ६ पु० ।

भावाच्चानैकान्तिकदेशनाभासा इति । एवं वैधर्म्येणोक्ते हेतौ तद्विपरीतवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्येणोक्ते हेतौ तद्विपरीतवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमः यथा तस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादनित्य इत्युक्ते यदि नित्याकाशवैधर्म्यादनित्यः अनित्येनापि घटेनास्य वैधर्म्यममूर्त्तत्वमतो नित्यः प्राप्तः । तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादित्युक्ते यद्यनित्यघटसाधर्म्यादनित्यः वैधर्म्यमप्यस्यास्त्यमूर्त्तत्वमतो नित्यः प्राप्तः । अथ मन्यसे सत्येतस्मिन्[1] वैधर्म्ये न नित्यः[2] न तर्ह्ययमेकान्तोऽनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याच्चानित्य इति । सेयं विशेषहेत्वभावः ॥

अनयोरुत्तरम् ।

गोत्वादेर्गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

गवाश्वसाधर्म्ये सत्त्वादौ समाने वैधर्म्ये चैकशफत्वादौ साधर्म्यात् सत्त्वाद्गौरश्वो न भवति । न वैधर्म्यादेकशफत्वादेरगौर्गोर्भवति । किं कारणम् एकस्यानन्वयादेकस्य चाव्यावृत्तेः । यदन्वयव्यतिरेकिसाधर्म्यं तस्माद्धर्मव्यवस्था गोत्वं च तथा तस्माद्गोत्वादेव गौः सिध्यति तथेहाप्यमूर्त्तत्वमुभयव्यतिरेकि उभयान्वयि च तस्मान्नित्यत्वमनित्यत्वं च[3] न शक्यं प्रतिपत्तुम् । अपि त्वन्वयव्यतिरेकसम्पन्नादुत्पत्तिधर्मकत्वा[4] दनित्य इति अतो यद्ब्रवीषि विशेषहेत्वभावादित्ययं विशेष इति ॥

(१) सत्याप्यस्मिन्– पा० ६ पु० । (२) प्राप्तः–इत्यधिकम् ६ पु० ।
(३) नित्यमनित्यं च–पा० ६ पु० । (४) उत्पत्तिसत्त्वा–पा० ६ पु० ।

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

अविद्यमानधर्माध्यारोप उत्कर्षः विद्यमानधर्मापचयोऽपकर्षः वर्ण्यः साध्यः अवर्ण्यः असाध्यः विकल्पो विशेषः एतेषां धर्माणामुद्भावनार्थाः प्रयोगा उत्कर्षसमाद्या जातयः[१] साध्यसाधनधर्मयोस्तुल्यतया प्रत्यवस्थानं साध्यसमेत्युच्यते यथा तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादिति कृते यदि यथा घटस्तथा शब्दस्तदा घटो रूपादिमान् शब्दोऽप्येवं प्रसक्त इत्युत्कर्षसमः। शब्दोऽरूप इति घटोऽप्येवं प्रसक्त इत्यपकर्षसमः। घटोऽनित्य इत्यवर्ण्यः शब्दोऽप्येवं शब्दो वावर्ण्य इति घटोऽप्येवमिति वर्ण्यावर्ण्यसमौ। सत्येतस्मिन् उत्पत्तिधर्मकत्वे विभागजः शब्दो न विभागजो घटः विभागजाविभागजविकल्पे च[२] नित्यानित्यविकल्प इति विकल्पसमः। घटो वा अनित्य इत्यत्र को हेतुरयमपि साध्यवज्ज्ञापयितव्य इति साध्यवत् प्रत्यवस्थानात् साध्यसमः ॥

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

न हेत्वर्थापरिज्ञानादिति सूत्रार्थः। न ब्रूमो यावन्तो घटधर्मास्ते सर्वे एव शब्दे सम्भवन्तीत्यपि तु यो यस्य साधको धर्म उपपद्यते स तत्साधनं तच्चोपसंह्रियते। तथा च शब्दे न शब्दे चोत्पत्तिधर्मकत्वं धर्म उपसंह्रियते। एवं यथोक्तमसम्बद्धम् यथा गौस्तथा गवय इत्युक्ते न गोधर्माः सर्व एव गवये न गवयधर्माः सर्व एव गवि

(१) उभयोः—पा० ६ पु०। (२) विकल्पवत्—पा० ६ पु०।

प्राप्नुवन्ति । अपि तु यदितरस्येतरेण सम्बध्यते तावन्मात्रमेवोपसंह्रियते । अशेषधर्मोपसंहारे तु यथा तथेत्येव न स्यात् स एवासाविति स्यात् तथेहापीत्ययमदोषः । यत्पुनरेतद्विभागजाविभागजविकल्पवन्नित्यानित्यविकल्प इति । यथोत्पत्तिधर्मकत्वमन्वयव्यतिरेकि नैवं विभागजत्वम् । न हि किञ्चिद्विभागाज्जायमानं यथोक्तविशेषणं नित्यमनित्यं वा दृष्टमित्येतदप्यनुत्तरम् ॥

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

दृष्टान्तः साध्य इति ब्रुवता भवता न दृष्टान्तलक्षणं व्यज्ञायि । दृष्टान्तो हि नामाविहतयोर्दर्शनयोर्विषयः । तथा च साध्यत्वमनुपपन्नम् । अथ दर्शनं विहन्यते नासौ दृष्टान्तो लक्षणाभावादिति । यत्त्वत्रोक्तं जातीनां[1] पौनरुक्त्यं प्रसज्यत इति । न पौनरुक्त्यमर्थभेदात् । यथा चोत्कर्षसमादीनां भिन्नोर्थस्तथोक्तम् । प्रयोगभेददर्शनाच्च प्रयोगश्च भिन्न उत्कर्षसमादीनामिति । आनन्त्यमिति चेत् अथ मन्यसे यदि प्रयोगभेदाद्भेदो न चतुर्विंशतिर्जातय इति प्राप्तम् । नानवधारणात् नेदमवधार्यते चतुर्विंशतिर्जातय इति किन्तू[2]दाहरणानां भेदः कथमवगम्यते । तथाहि प्रकरणसमैका चतुर्द्धा भिन्नेति । अथ सामान्यतोऽभिन्ना जातय इत्यभेदं ब्रूयात् तस्याप्यभ्युपगतं चतुर्दशत्वं निवर्तते । अथ कुतश्चिद्भेदाद्भेदः अदेश्यं तर्हि उत्कर्षसमाद्या न विकल्पसमातो भिद्यन्त इति यथा केनचिद्भे-

(१) जातीनां—पा० ५ पु० ।　　　(२) अपि तू—पा० ६ पु० ।

देन चतुर्दशत्वं तथा केनचिद्भेदेन चतुर्दशत्वं तथा केनचिद्भेदेन चतुर्विंशतित्वम् (?) अविशेषसमा त्वियं जातिः उत्कर्षसमादीनामेकत्वं किञ्चित्साधर्म्यादिति। अस्या जातेरुक्तमुत्तरम्॥

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्याविशिष्टत्वाद्-प्राप्त्यसाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ॥ ७॥

तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादिति कृते यदि तावदयं हेतुः साध्यं सम्प्राप्नोति प्राप्त्या अविशिष्टः। कोऽविशेषार्थः उभयोर्विद्यमानता नाविद्यमानः सम्प्राप्यत इति हेतोः साधनार्थो हीयते। अथ न प्राप्यते अप्राप्तेन हेतुना अविशिष्टत्वादहेतुर्भवति न ह्यग्निरप्राप्तो दहति प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमः अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसमः। अनयोर्भेदेनोपन्यासो विवक्षातः भेदविवक्षायां प्राप्त्यप्राप्तिसमाविति अभेदविवक्षायामेकमेवोत्तरम् यथा वृक्षा वनमिति। जातिलक्षणाभावान्नैवेयं जातिरिति चेत् अथ मन्यसे यज्जातेर्लक्षणं तदस्या नास्ति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमिति हि तत्। न च लक्षणेनासम्बद्धा जातिरिति शक्यं वक्तुम् न हि गोलक्षणहीनोऽश्वो गौरिति। न सूत्रार्थापरिज्ञानात्। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिरित्यस्य सूत्रस्यार्थो न व्यज्ञायीत्यनुत्तरमेतत्। एतेन त्रैकाल्यसमाद्याः प्रत्युक्ताः सूत्रार्थापरिज्ञानात्॥

घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारा[१]दप्रतिषेधः॥ ८॥

(१) चाव्यभिचारादित्यपि क्वचित्।

मृत्पिण्डप्राप्तानां दण्डादीनां नाविशेषो न च साध्यसाधनभाव-निवृत्तिः न हि मृत्पिण्डप्राप्तो दण्डः साधनत्वं जहाति नापीतरत् साध्यत्वं जहाति। अथ मन्यसे घटस्तत्र साध्यस्तस्य चाविद्यमानस्य किं साधनेन। नाविद्यमानस्य साधनमपि तु मृत्पिण्डो घटीक्रियत इति। किमिदं घटीक्रियत इति मृदवयवाः पूर्वव्यूहपरित्यागेन व्यूहान्तरमापद्यन्ते व्यूहान्तराच्च घटोत्पत्तिः। पीडने चाभिचाराद-प्राप्यापि साधकत्वं दृष्टम्। कोऽप्राप्यर्थः। परस्परोपश्लेषमन्तरेण साधकत्वम्। अन्यथा तूद्देशेनायं प्राप्त एव नियमात् इयं च जातिः सर्वहेत्वपवादद्वारिका। यदि ज्ञापको हेतुरपदिश्यते तथापि। अथापि कारकस्तथापीति। सा चेयं कार्यकारणत्वापवादद्वारेण प्रव-र्तमाना व्याहता भवति। को व्याघातः उत्तरस्यानुत्थानम्। कथ-मिति यदिदमुत्तरं प्राप्यार्थं कारणत्वापवादद्वारेण साधयेदप्राप्य वेति तस्यापि प्रतिषेध्यं प्राप्य वाऽप्राप्य वेति समो दोषः॥

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रति-दृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ॥ ९॥

यथा तस्मिन्नेव हेतौ घटादिसाधर्म्येण कृते इत्थं घट एव तावदनित्य इत्यत्र को हेतुरिति प्रसङ्गसमः। प्रतिदृष्टान्तसमस्य यदेव भाष्य उदाहरणं तदेव द्रष्टव्यमिति। वाय्वाकाशसंयोगस्या-कारणत्वादयुक्तमिति चेत्। अथ मन्यसे न वाय्वाकाशसंयोगः क्रियाकारणं त्रिष्वपि कालेष्वसम्भवात्। न वाय्वाकाशसंयोगेनाकाश-

क्रिया कृता न करोति न करिष्यतीति यच्च त्रिष्वपि कालेष्वकारणं तदकारणम् यथा घटो घटान्तरस्य। न तत्समानधर्मोपपत्तेः। न ब्रूमो वाय्वाकाशसंयोग एव कारणमपि तु तथाभूतधर्मोऽन्यत्र दृष्टो यथा वायुवनस्पतिसंयोग इति। यस्त्वसौ तथाभूतः क्रियां न करोति तन्नाकारणत्वादपि तु प्रतिबन्धात् केनास्य प्रतिबन्धः। महत्परिमाणेन यथा मन्दवातवेगेन नुन्नानां लोष्टादीनामिति। यदि च क्रियां दृष्ट्वा क्रियाकरणमिति मन्यसे सर्वं कारणं क्रियानुमेयं भवतः प्राप्तं ततश्चोपादानं कारणस्य न प्राप्नोति किमिदं करिष्यत्याहो न करिष्यतीति यस्य पुनः साधर्म्यादुपादानं तस्य युक्तम् यदि च तत्सदृशं न कारणमिति मन्यसे अनैकान्तिको हेतुर्न प्राप्नोति न हि यच्छब्दे ऽमूर्तत्वं तदाकाशादाविति अनुमानं चान्यत्र दृष्टस्यान्यत्र सादृश्यादेव प्रवर्तते न हि ये धूमधर्मा एकस्मिन् धूमे त एव धूमान्तरेष्वपीति॥

प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनिवृत्तिवत् तद्विनिवृत्तिः॥१०॥

इदं तावदयं प्रष्टव्यः के प्रदीपमुपाददते किमर्थं चेति। दिदृक्षमाणा दृश्यदर्शनार्थमिति। अथ प्रदीपोपलब्ध्यर्थं कस्मान्न प्रदीपोपादानं कुर्वते। अन्तरेण प्रदीपो दृश्यते प्रदीपान्तरमिति। अथ दृष्टान्तः किमर्थमुपादीयते अज्ञातस्य प्रज्ञापनार्थम्। अथ दृष्टान्ते दृष्टान्तः किमर्थं देश्यते यदि प्रज्ञापनार्थं नाप्रज्ञातो दृष्टान्त इति। यत्पुनराकाशदृष्टान्तवदिति॥

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

अभ्युपगमात् प्रतिदृष्टान्तस्य च हेतुभावं प्रतिपद्यमानेन दृष्टान्तस्यापि हेतुभावोऽभ्युपगन्तव्यः हेतुभावश्च साधकत्वं स च कथमहेतुर्न स्यात्। यद्यप्रतिषिद्धः साधकः स्यात् अप्रतिषिद्धश्चायं साधकः प्रयोगानुपपत्तेश्च। यदि तावदेवं प्रयुङ्क्ते यथा भवदीयो दृष्टान्तस्तथा मदीय इति अभ्युपगमान्न प्रतिदृष्टान्तः। अथैवं प्रयुङ्क्ते यथा मदीयो न दृष्टान्तस्तथा त्वदीय इति तथापि व्याघातान्न प्रतिदृष्टान्त इति ॥

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

यथा अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् घटवदिति कृते यदि ब्रूयात् प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वं नास्ति तदभावादनुत्पत्तिधर्मकः अनुत्पत्तिधर्मकत्वाच्च नित्य इति। अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः ॥

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

यथैव प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वं नास्ति तथा शब्दोपीति उत्पन्नः सन् शब्द इति भवति उत्पन्नः सनुत्पत्तिधर्मक इति भवति तथाऽनित्य इति। उत्पन्ने उत्पत्तिधर्मकत्वमस्तीति न कारणप्रतिषेधः अनुत्पन्नस्य चातथाभावात् न चायमनुत्पन्नः शब्द इति वा उत्पत्तिधर्मक इति वा अनित्य इति वा व्यपदेष्टुं शक्यत इति।

ज्ञापकश्चायं हेतुर्न कारकः ज्ञापके च कारकवत् प्रत्यवस्थानमसम्बद्धम् । न कारकज्ञापकयोर्भेदोऽस्ति कारकत्वादिति चेत् । न कारक-ज्ञापकयोः क्रियाज्ञप्तिहेतुत्वात् । योऽप्ययं ज्ञापकः सोऽपि किञ्चित् कुर्वन् ज्ञापक इत्युच्यते कारकोपीति[१] । नैष दोषः कारकस्य क्रियाहेतुत्वात् ज्ञप्तिहेतुत्वाद् ज्ञापकस्येति । तत्रैको वस्तु निष्पादयति एकस्तु विद्यमाने वस्तुनि ज्ञप्तिं करोति प्राक्चोत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावादनुत्पत्तिधर्मकः शब्द इति ब्रुवाणः शब्दमभ्युपैति नासतोऽनुत्पत्तिधर्मकत्वं धर्म इति । ततश्च विशेषणमनर्थकं प्रागुत्पत्तेरिति अपरे तु प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादित्युक्ते अर्थापत्ति-समैवेयमिति । प्रागुत्पत्तेः प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्याभावादर्थादप्रयत्ना-नन्तरीयकोऽप्रयत्नानन्तरीयकत्वाच्च नित्य इति कृते उत्तरं ब्रुवते नायं नियमो प्रयत्नानन्तरीयकं[२] नित्यमिति । त्रयी हि तस्य गतिः किञ्चिन्नित्यमाकाशादि किञ्चिदनित्यं विद्युदादि किञ्चिदसदेव आकाशकुसुमादि । एतत्तु न युक्तमुत्पश्यामः कथमिति यत्तावद-सदप्रयत्नानान्तरीयकमिति न युक्तं प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य जन्म-विशेषणत्वात् यस्य न प्रयत्नानन्तरं जन्म तदप्रयत्नानन्तारीयकं न चाभावो विद्यते अतो न तस्य जन्म यच्चासत् किं तस्य विशेष्य-मस्ति । एतेन नित्यं प्रत्युक्तम् । न हि नित्यमप्रयत्नानन्तरीयक-मिति शक्यं वक्तुम् । जातिलक्षणाभावान्नेयं जातिरिति चेत् नानु-त्पन्नैरहेतुभिः साम्यात् योनुत्पन्नः स न हेतुः तद्यथा अनुत्पन्ना-स्तन्तवो न पटस्य कारणमिति ॥

---

(१) कारकत्वादिति—पा० ६ पु० ।   (२) प्रागुत्पन्नः—इत्यधिकम् ३ पु० ।

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥

उदाहरणं भाष्ये। संशयसमा साधर्म्यसमातो न भिद्यते इति चेत् अथ मन्यसे यथा साधर्म्यसमोदाहरणं साधर्म्यात् प्रवर्तते तथा संशयसमापीति अतोऽभेदान्न जात्यन्तरमिति। न उभयैकसाधर्म्यभेदात् उभयसाधर्म्यात् संशयसमः एकसाधर्म्यात् साधर्म्यसम इति विशेषः ॥

साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयेऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥

साधर्म्यात् साधर्म्यदर्शनात् संशयः वैधर्म्याद्विशेषदर्शनान्न संशयः उभयथा तु(१) संशये सामान्यविशेषदर्शने सति संशये ऽत्यन्त(२)संशयप्रसङ्गो नित्यं सामान्यं संशयं करोतीति तु न प्रतिपद्यामहे सति सामान्ये विशेषदर्शनाद्व्यावृत्तेरिति ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ १६ ॥

उदाहरणं भाष्ये। संशयसमासाधर्म्यसमाभ्यां प्रकरणसमा न भिद्यते कथमिति तत्रापि साधर्म्यमिहापीति। न उभयपक्षसाधर्म्याद् भेदसिद्धेः उभावत्र वादिप्रतिवादिनौ पक्षपरिग्रहेण नित्यानित्यत्वे साधयतः न चैवं साधर्म्यसमसंशयसमयोरिति ॥

---

(१) उभयथा संयोगिनि—पा० ६ पु०। (२) संशय इत्यन्त—पा० ६ पु०।

प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः[1] ॥ १७ ॥

विरुद्धाव्यभिचार्येष उक्तोत्तर इति। प्रकरणोत्थानं च न प्रतिपक्षादिति ब्रूमः किन्तु तत्त्वादर्शनात्[2] तदुक्तं प्रकरणसमे हेत्वाभास इति ॥

त्रैकाल्यासिद्धे[3]र्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

अहेतुसाम्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुसम इति ॥

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

विरोधः सूत्रार्थः। नोत्पद्यमानमहेतुत उत्पद्यते नापि ज्ञाप्यमानमहेतुना ज्ञाप्यत इति ॥

प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

विरोध उत्तरदोष इति। यस्त्रिष्वपि कालेषु न साधयति स न प्रतिषेधे ऽपि हेतुरिति समानो दोषः। उक्तोत्तरत्वाच्च प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्यत्रोक्तोत्तरमेतदिति ॥

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

उदाहरणं भाष्ये ॥

---

(१) प्रतिपक्षोपपत्तेः—पा० ६ पु० । (२) तथा दर्शनात्—पा० ६ पु० ।
(३) त्रैकाल्यानुपपत्तेरिति न्यायसूचीनिबन्धे ।

अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥ २२ ॥

अनुपपाद्यसामर्थ्यमर्थादापद्यत इति ब्रुवाणः पक्षं हापयति। किं कारणम् सामर्थ्यस्यानुक्तत्वात्। एवं च पक्षहानेरुपपत्तिः। अनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः[१] पूर्वसूत्रव्याघातः। यदुक्तं नानैकान्तिकत्वमनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानादिति तद्व्याहन्यते[२] नास्ति व्याघातः सन्निधिविशिष्टाया अनैकान्तिकत्वाभ्युपगमात्। येयं सूत्रेणोपात्ता सानैकान्तिकी नार्थापत्तिमात्रं यथानुमानं व्यभिचारि यत् तदप्रमाणं नेतरदिति तथेहापीति ॥

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥

उदाहरणं भाष्ये। साधर्म्यसमातो न भिद्यते अविशेषसमः कस्मात् साधर्म्यमात्रात्। प्रवृत्तेरविशेषादिति चेत्। न एकसमस्तभेदाद्भेदः एकसाधर्म्यात् साधर्म्यसमा समस्तसाधर्म्यादविशेषसमेति ॥

क्वचित् तद्धर्मोपपत्तेः क्वचिच्चानुपपत्तेः[१] प्रतिषेधाभावः ॥ २४ ॥

---

(१) अनुपपत्तेः—पा० ६ पु०। (२) नुपपत्तिरिति—पा० ५ पु०।

(१) तद्धर्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः—पा० ६ पु०।

क्वचित् साधर्म्यमुपलभ्यते क्वचिन्नेति सूत्रार्थः । अभ्युपगमाच्च विरोधः सर्वभावानामनित्यत्वं प्रसञ्जयता अभ्यनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वं व्यर्थं वा सर्वभावग्रहणमिति । उक्तश्च विशेषोऽन्वयव्यतिरेकसम्पन्नो हेतुर्नोत्तर इति ॥

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

उदाहरणं भाष्ये । उपपत्तिसमा प्रकरणसमातो न भिद्यत इति तत्रापि नित्यानित्यकारणोपपत्तिरिहापीति । न नित्यानित्यकारणस्यैकत्रोपपत्तेः । नित्यकारणं चानित्यकारणं चैकत्रोपपद्यत इत्युपपत्तिसमः नित्यानित्यपक्षाभ्यां प्रत्यवस्थानात् प्रकरणसम इति भेदः ॥

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

विरोधः सूत्रार्थः । नित्यत्वकारण(१)मप्यस्योपपद्यते इति ब्रुवताभ्यनुज्ञातम् अनित्यत्वकारणमिति तथा च विरोधादुत्तरपक्षोत्थानं न युक्तम् ॥

निर्दिष्टकारणाभावे ऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

उदाहरणं भाष्ये । सर्वसाध्याध्यारोपेणाव्यापकत्वं साधनस्येत्युपलब्धिसमार्थः । सर्वमनित्यं सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वेनाध्यारोप्याव्यापकत्वं हेतोः न ह्ययं हेतुः सर्वस्मिन्ननित्ये द्व्यणु-

(१) नित्यानित्यकारण—पा० ६ पु० ।

कादौ विद्यत इति । श्रूयमाणप्रतिज्ञार्था[1]व्यापकत्वं वा । यथाऽनित्यः शब्दः शब्दान्तरोत्पादकत्वादिति न शब्दान्तरोत्पादकत्वेन सर्वः शब्दो व्याप्यते । न ह्यन्त्यः शब्दः शब्दान्तरं करोति ॥

कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

अनित्यः शब्द इति ब्रुवता न साध्यान्तराणां कारणान्तरं प्रतिषिध्यते न साध्यस्य कारणान्तरमिति। अपरे तु परिहारान्तरं ब्रुवते यदेव प्रयत्नानन्तरीयकं तदेव तस्मादनित्यमिति। एतत्तु नाविवादात् । यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं प्रतिपद्यते न तं प्रति किञ्चित् साध्यते यदा तु प्रयत्नानन्तरीयकत्वं वस्तुविशेषणं तदान्यो हेतुर्वक्तव्यः । जातिलक्षणाभावान्नेयं जातिः । न अहेतुसाम्याज्जातिः ॥

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

उदाहरणं भाष्ये। न उक्तोत्तरत्वात् । द्वितीयाध्याये उक्तोत्तरमेतत् ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥

आवरणाद्यसम्भवे ऽसत्त्वाभ्युपगमे च सत्यनुपलब्धेरिति प्रयोगः । एवं च सति न हेत्वन्तरं नानैकान्तिकं विपक्षावृत्तित्वात् । आवरणाद्यसम्भवे सत्त्वाभ्युपगमे विपर्ययस्याव्यभिचारान्नार्थापत्तिसमेति ॥

(१) प्रतिज्ञातार्थ—पा० ४ पु० ।

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम्॥ ३१॥

साधर्म्यात् तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गाद-नित्यसमः॥ ३२॥

सर्वमनित्यं प्राप्नोतीत्युदाहरणं भाष्ये। अविशेषसमातो अनित्यसमा न भिद्यते तत्रापि सर्वाविशेष इहापीति। भिद्यते तत्र सर्वाविशेष इह सर्वानित्यत्वमिति॥

साधर्म्याद्सिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाम-र्थ्यात्[1]॥ ३३॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात् तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः॥ ३४॥

प्रतिषेध्येन पक्षेण प्रतिषेधस्य प्रतिज्ञादियोगः सामान्यम्। तद्यदि वादिप्रतिषेध्यस्यानित्यत्वस्यासिद्धिर्घटादिसाधर्म्यात् ननु प्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन प्रतिज्ञादियोगसामान्यादिति नेयं साधर्म्यमात्रात् स्थापना अपि तु दृष्टान्ते विशिष्टमन्वयव्यतिरेकिणं धर्म[2]-मुपलभ्य तत्सामर्थ्यात्। न च प्रतिपक्षस्यैवंभूतो धर्म उपपद्यते। तस्मात् प्रतिषेधो नोपपद्यते। उक्तं चात्र क्वचित् तद्धर्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति। यच्चाविशेषसम उत्तरं तदि-

(१) साधर्म्यात्—पा० ५ पु०। (२) व्यतिरेकिलक्षणं धर्म—पा० ६ पु०।

ह्यापि द्रष्टव्यम् । नासाधनादिति चेत् । अथ मन्यसे न मया सर्वस्यानित्यत्वप्रसङ्गेन सर्वस्यानित्यत्वं साध्यते अपि त्वेवं ब्रुवाणस्य सर्वस्यानित्यत्वं प्राप्नोतीति प्रसङ्गः क्रियते । न विशेषहेत्वनुपपत्तेः । न मया साध्यसाधर्म्यमात्रेण साधनमुच्यते इत्यतो न सर्वानित्यत्वप्रसङ्गः सर्वानित्यत्वसाधने प्रमाणाभावाच्च न सर्वानित्यत्वप्रसाधकं प्रमाणमस्तीति अथ सर्वमनित्यं सत्त्वादिति साधयेत् तस्यापि नान्वयो न व्यतिरेकः ॥

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्ते[1]र्नित्यसमः ॥ ३५ ॥

अनित्यः शब्द इत्येतस्यां प्रतिज्ञायां प्रतिज्ञादिदोषोद्भावनद्वारिका जातिः अनित्यः शब्द इत्यभिदधान एव भवान् शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानीते कथमिति यदनित्यत्वं तत्[2] किं शब्दे नित्यमस्ति उत कदाचिद्भवतीति । यदि नित्यं धर्मनित्यत्वाद्धर्मिणोऽपि नित्यत्वम् । अथानित्यमनित्यत्वस्याभावान्नित्यः शब्द इति ॥

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यत्वमिति ब्रुवताभ्यनुज्ञातमनित्यत्वम् अभ्यनुज्ञानाच्चासमर्थः प्रतिषेध इति । अथ नाभ्यनुज्ञायते नित्यमनित्यभावान्नित्यः शब्द इति हेतुर्नोपपद्यते हेत्वनुपपत्तेरनर्थकः प्रति-

(१) नित्यत्वापत्तेः—पा० ६ पु० । (२) यत् तदनित्यत्वं—पा० ६ पु० ।

षेधः। प्रश्नानुपपत्तिश्च पृथग्धर्मत्वेनानित्यत्वस्यानभ्युपगमात्। अपि चानात्यन्तिकसत्तायोगोऽनित्यत्वमित्युक्ते न युक्तः प्रश्नः किमयमत्यन्तं भवति उत नात्यन्तमिति। आत्यन्तिकानात्यन्तिकभावयोगश्चैकस्य न युक्तः। अनित्यता नित्येति ब्रुवता एकस्यात्यन्तिकसत्तायोगो ऽनात्यन्तिकयोगश्चाभ्यनुज्ञायते स चायं विरोधान्न युक्त इति। प्रति-षेध्यदोषोद्भावनाद्युक्त इति चेत् अथ मन्यसे न मयैकस्य नित्यत्वम-नित्यत्वं चाभ्युपगम्यते अपि त्वनित्यः शब्द इति ब्रुवाणस्य भवतः स एव दोष इति। न विकल्पानुपपत्तेः। नायं पक्षदोषो न साधनदोषः पक्षदोषस्तावदयं न भवति पक्षस्य तादवस्थ्यात्। न साधनस्य प्रतिज्ञादिदोषाणामनुद्भावनात् विरोधस्य चोक्तोत्तरत्वादिति॥

प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसमः॥ ३७॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते जातिः कार्यसमा प्रयुज्यते प्रयत्नकार्यमनेकधा दृष्टमिति किञ्चित् प्रयत्नानन्तरं व्यज्यते किञ्चित् प्रयत्नानन्तरमुत्पद्यते प्रयत्नानन्तरमुपलब्धेर्हेतुत्वाध्यारोपेणा-नैकान्तिकदेशनात् कार्यसमः कार्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरमुपलब्धेरिति हेतुमनैकान्तिकं चोदयति। प्रयत्नानन्तरमुपलभ्यमानं कार्यमकार्यं च दृष्टमिति। अथ प्रयत्नानन्तरं जन्म हेत्वर्थः तथाप्यसिद्धदेशनेति॥

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः॥ ३८॥

यत् खलु प्रयत्नेन व्यज्यते तत्रानुपलब्धिकारणमुपपद्यते न तु शब्दस्यानुपलब्धिकारणं किञ्चिदस्ति तस्मान्न व्यज्यते इति। संशय-

समातो न भिद्यत इति चेत्। उभयसाधर्म्यात् संशयसमः अयं तु न तथा तस्माद्भिद्यत इति। अथ साधर्म्यसमातो न भिद्यत इति चेत्। न हेत्वध्यारोपणात्। साधर्म्यसमा न हेत्वध्यारोपेण प्रवर्वते इयं त्वन्यथाभिहिते हेतौ अन्यथाकारं प्रवर्तते॥

एवं जातयो व्यवस्थिताः। अथेदानीं षट्पक्षीमुपन्यस्यन्निदमाह।

प्रतिषेधे विप्रतिषेधे ऽपि[1] समानो दोषः॥ ३९॥

प्रथमपक्षवादी जातिवादिनमुत्तरं ब्रवीति। यद्यनैकान्तिकत्वादहेतुः प्रतिषेधोप्यनैकान्तिकः कस्यचिदप्रतिषेधात् कस्यचित्प्रतिषेधादिति। विशेषहेत्वभावो वा अविशेषः। शेषं भाष्ये॥

सर्वत्रैवम्॥ ४०॥

सर्वासु जातिष्वेषा प्रयुक्तिरिति सूत्रार्थः॥

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः॥ ४१॥

तृतीयः पक्षो विप्रतिषेधः। एतस्मिन् विप्रतिषेधे समानमनैकान्तिकत्वं दोष इति चतुर्थः पक्षः॥

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा॥ ४२॥

---

(१) प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः—पा० न्यायसूचीनिबन्धे।

प्रतिषेधं द्वितीयपक्षं सदोषमभ्युपेत्य तृतीयपक्षे ऽपि प्रतिषेधे तुल्यदोषतामासञ्जयन् विप्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इति ब्रुवन् मतमनुजानाति[१] सेयं मतानुज्ञा भवतीति पञ्चमः पक्षः ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात् समानो दोषः ॥ ४३ ॥

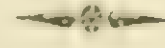
स्वपक्षसमुत्थानं दोषमभ्युपेत्य परपक्षे ऽपि प्रयुञ्जन्[२] स्वपक्षदोषमनुजानातीति तुल्या मतानुज्ञा । शेषं भाष्ये । अत्र खलु स्थापनाहेतुवादिनः प्रथमतृतीयपञ्चमाः पक्षाः । प्रतिषेधहेतुवादिनो द्वितीयचतुर्थषष्ठाः पक्षाः । तेषां साध्वसाधुतायां मीमांस्यमानायां चतुर्थषष्ठयोरर्थाविशेषात् न पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः । समानः तृतीयपञ्चमयोः पुनरुक्तदोषः । तत्र पञ्चमषष्ठयोः पुनरुक्तदोषः तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञादोषः प्रथमद्वितीययोर्विशेषहेत्वभाव इति षट्पक्ष्यामुभयोरसिद्धिरयुक्तत्ववादित्वात् । यदानुपलब्धिकारणाभावे सति प्रयत्नानन्तरमुपलब्धेरिति विशेषहेतुरुच्यते तदा न षट्पक्षी प्रवर्तते । एतास्तु जातयो न तत्त्वविवेकमुपकुर्वन्तीति भेदमात्रमासामुक्तमिति ॥

इति-श्रीउद्योतकरे न्यायवार्त्तिके पञ्चमस्याध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

---

(१) तमनुजानाति—पा० ६ पु० ।   (२) प्रसञ्जयन्—पा० ६ ।

ॐ नमः परमात्मने ।

न्यायवार्त्तिके

पञ्चमे ऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥

विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वमिति सङ्क्षेपेणोक्तम् तदिदानीं विभजनीयम् । निग्रहस्थानानि तु पराजयवस्तूनि अपराधाधिकरणानि । सामान्यतो द्वे निग्रहस्थाने । कर्तृकर्मकरणानां कस्य । तत्रैके वर्णयन्ति पक्षस्येति । एवं चाहुर्दूषणानि न्यूनतावयवोत्तरदोषाक्षेपभावोद्भावनानि । एभिर्ह्यसौ परपक्षो दूष्यत इति । एतत्तु न सम्यक् कर्मणस्तादवस्थ्यात् न हि दूषणाभि-

धानेन कर्मणोऽन्यथात्वं भवति यथाभूत एवार्थो दूष्यमाणस्तथाभूत एवादूष्यमाणोऽपि। न करणस्य विषयान्तरे ऽसामर्थ्यात्। साधनमपि प्रतिज्ञादिकं न दूष्यते[1] विषयान्तरे ऽसामर्थ्यात्। न हि किञ्चित्साधनं यद्विषयान्तरे समर्थं स्यात् सर्वं साधनं स्वविषये समर्थमिति। तस्मादसमर्थयोः कर्मकरणयोरुपादानात् कर्तुर्निग्रह इति। यत् कर्म क्रियार्थमुपादीयमानमभीष्टक्रियां न निर्वर्तयति तदिदमसमर्थं यथा सिकता घटादिकरण इति। यत् करणं क्रियार्थमुपादीयमानं क्रियां न निर्वर्तयति तदसमर्थं यथा तुर्यादि घटे। स्वविषये तूभयं समर्थम्। तदन्यविषयस्य च कर्मणो ऽन्यविषयस्य च करणस्यान्यथोपादानात्[2] कर्तुरज्ञानम्। अज्ञानं पुनरप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिर्वेति कर्ता निगृह्यते न कर्मकरणे पारतन्त्र्यात्। तस्मात् स्वतन्त्रस्य कर्तुर्निग्रह इति। विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च पुरुषधर्मत्वात् पुरुषस्येति। विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ती च पुरुषस्य वचनद्वारेण गम्येते तस्मात् प्रतिज्ञादिदोषा इति भक्तिः[3]। कानिचिन्निग्रहस्थानान्यज्ञानादीनि पुरुषधर्मा एव। द्वैविध्यानुपपत्तिरनेकाभिधानादिति चेत्। अनेकं निग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहान्यादिसूत्रे पठ्यते तस्माद्द्वे निग्रहस्थाने इत्ययुक्तम्। न सामान्यभेदविस्तरस्य विवक्षातः प्रवृत्तेः। सामान्यमधिकृत्य निग्रहस्थाने द्वे भेदविस्तरविवक्षायां तु द्वाविंशतिधा भेदः उदाहरणमात्रत्वाच्च भेदस्यानन्त्यमिति। प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणीति भाष्यम्। वक्तृविषय-

(१) न दूष्यमिति—पा॰ ६ पु॰। (२) पपादनात्—पा॰ ६ पु॰।

शक्तिः—पा॰ ६ पु॰।

कत्वात् प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रितत्वमनुपपन्नमिति चेत्। अथ मन्यसे विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमित्यभिधाने प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रितत्वे कः प्रसङ्ग इति। न क्रियावचनदोषद्वारेण कर्तृवक्तृणामज्ञत्वोपपत्तेः। क्रियाद्वारेण कर्ता दूष्यते वचनद्वारेण वक्तेति न प्रतिज्ञाद्याश्रयत्वमनुपपन्नम्। न चाधाराधेयभाव आश्रयाश्रयिभावो विवक्षितः। किं तु प्रतिज्ञादिमुखेनोद्भावनमिति। तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनं चाभिसंप्लवन्त इति भाष्यम्। तत्त्ववादिनो निग्रहस्थानानुपपत्तिः प्रतिपादकत्वात् तत्त्वं ब्रवीतीति प्रतिपादयति प्रतिपादयंश्च निगृह्यत इति न युक्तम्। न परापदिष्टदूषणदोषानवबोधद्वारेण तदुपपत्तेः। तत्त्ववादी प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षवादिना च यो दूषणाभास उक्तस्तस्य तत्त्वानवबोधान्निगृह्यते तत्त्वमभिदधानोऽपि तत्र वस्तु निर्णितं निर्णीते च वस्तुनि दूषणाभासस्याप्रतिपत्त्या निगृह्यत इति। तत्रोदाहरणभेदप्रदर्शनार्थं प्रतिज्ञाहान्यादिसूत्रम्॥

लक्षणं च॥

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः॥२॥

प्रतिदृष्टान्तस्य यो धर्मस्तं यदा स्वदृष्टान्ते ऽभ्यनुजानाति तदा निगृहीतो वेदितव्यः। यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् घटवदित्येकः। सामान्यमैन्द्रियकं दृष्टं नित्यं कस्मान्न तथा शब्द इति द्वितीयः। यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति घटोऽप्येवमस्त्विति तृतीयः। अनेन किल प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्ते ऽभ्यनुजानाति

अभ्यनुज्ञानाच्च दृष्टान्तं जहन्निगमनान्तमेव पक्षं जहातीति प्रतिज्ञाहानिरित्युच्यते। एतत्तु न बुद्ध्यामहे कथमत्र प्रतिज्ञा हीयत इति। हेतोरनैकान्तिकत्वं सामान्यदृष्टान्तेन परेण चोद्यते तस्यानैकान्तिकदोषोद्धारमनुक्त्वा स्वदृष्टान्ते नित्यतां प्रतिपद्यते। नित्यताप्रतिपत्तेश्चासिद्धता दृष्टान्तदोषो भवति। सोऽयं दृष्टान्तदोषेण साधनदोषेण वा निग्रहो न प्रतिज्ञाहानिः। दृष्टान्तं च जहत् प्रतिज्ञामपि जहातीत्युपचारेण निग्रहस्थानम्। न च प्रधानासम्भवे उपचारो लभ्यते इति प्रतिज्ञाहानेर्मुख्यो विषयो वक्तव्यः। कथं तर्हीदं सूत्रं प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिरिति। दृष्टश्चासावन्ते व्यवस्थित इति दृष्टान्तः स्वश्चासौ दृष्टान्तश्चेति स्वदृष्टान्तशब्देन स्वपक्ष एवाभिधीयते। प्रतिदृष्टान्तशब्देन च प्रतिपक्षः प्रतिपक्षश्चासौ दृष्टान्तश्चेति। एतदुक्तं भवति। परपक्षस्य यो धर्मस्तं स्वपक्ष एवानुजानातीति यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् द्वितीयपक्षवादिनि सामान्येन प्रत्यवस्थिते इदमाह। यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टमिति शब्दोऽप्येवं भवत्विति एषा प्रतिज्ञाहानिः। प्रागनेन प्रतिज्ञातमनित्यः शब्द इति सामान्येन अनैकान्तिकत्वेन प्रत्यवस्थित इदमाह नित्य इति[१]। प्राक् प्रमाणावधारितार्थपरित्यागाद्विप्रतिपत्तितो निग्रहस्थानमिति। प्रसङ्गविधानादिति चेत्। अथ मन्यसे नायं पश्चादपि शब्दस्य नित्यतां प्रतिपद्यते किं तु प्रसङ्गं करोति। यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टं शब्दोऽप्येवं भवत्विति

(१) नित्यः शब्द इति—पा० ६ पु०।

प्रसङ्गं विधत्ते । यच्च[१] नात एव तत्प्राप्तेः । यत एवासौ हेतुदोषोद्धारे कर्तव्ये प्रसञ्जयत्यत एव निगृह्यत इति । हेतुदोषेण चरितार्थत्वान्न प्रतिज्ञाहानि[२]र्निग्रहस्थानमित्यन्ये । अन्ये तु वर्णयन्ति नैवेदं निग्रहस्थानं युक्तं हेतुदोषेण चरितार्थत्वात् यस्मादैन्द्रियकत्वादित्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं दोषस्तेनायं निगृह्णीत इति । नानैकान्तिकदोषपरीहारेण विप्रतिपत्तेस्तदुपपत्तेः । तस्यैवानैकान्तिकस्य परिहारं कुर्वाणोऽयं निगृह्यत इत्यतोऽनैकान्तिकत्वं न निग्रहस्थानमिति ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात् तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

उदाहरणं पूर्ववत् । सर्वगतासर्वगतविकल्पेन प्रतिज्ञान्तरं करोति । असर्वगतोऽनित्यः शब्द इति तत्रानित्यः शब्द इति पूर्वा प्रतिज्ञा सामान्येनैन्द्रियकेण प्रतिहतोऽसर्वगतोऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञान्तरम् । तत् कथं निग्रहस्थानम् । साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात् । अपरिज्ञाय साधनसामर्थ्यं कुर्वतोऽसर्वगतोऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा न च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरं साधयति साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात् । तदेतत्प्रतिज्ञान्तरं तदिदमप्रतिपत्तितो विप्रतिपत्तितो वा निग्रहस्थानमिति ॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुध्यते हेतुश्च प्रतिज्ञया स प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्थानम् । यथा गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं भेदेनाग्रहणा-

---

(१) तत्र— पा० ६ पु० ।　　(२) प्रतिज्ञाहानिरिति नास्ति ६ पु० ।

दिति। एतेनैव प्रतिज्ञाविरोधोऽप्युक्तः। यत्र प्रतिज्ञा स्ववचनेन विरुध्यते यथा श्रमणा गर्भिणी। हेतुविरोधोऽपि यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुध्यते यथा सर्वं पृथक् समूहे भावशब्दप्रयोगादिति। एतेन प्रतिज्ञया दृष्टान्तविरोधोऽपि वक्तव्यः। हेतोश्च दृष्टान्तादिभिर्विरोधः प्रमाणविरोधश्च प्रतिज्ञाहेत्वोर्वक्तव्यः। परपक्षसिद्धेन गोत्वादिनानैकान्तिकदेशनाद्विरोधः। यः परपक्षसिद्धेन गोत्वादिना व्यभिचारयति तद्विरुद्धमुत्तरं वेदितव्यम्। स्वपक्षानपेक्षं च तथा। यश्च स्वपक्षानपेक्षं हेतुं प्रयुङ्क्ते अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादिति समूहसिद्धस्य गोत्वादेर्नित्यत्वविरोधाद्विरुद्धः। उभयपक्षसम्प्रतिपन्नस्त्वनैकान्तिकः यदुभयपक्षसम्प्रतिपन्नं वस्तु तथात्वेन तेनानैकान्तिकदेशनेति। दृष्टान्ताभासाश्च कस्मान्निग्रहस्थानेषु नोक्ताः हेत्वाभासपूर्वकत्वाद् दृष्टान्ताभासानां तदभिधानेनैवोक्ता वेदितव्या इति॥

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः॥ ५॥

यः प्रतिज्ञातमर्थं प्रतिषेधे कृते परित्यजति स प्रतिज्ञासंन्यासो वेदितव्यः। उदाहरणं पूर्ववत्। सामान्येनानैकान्तिकत्वे हेतोः कृते ब्रूयात् कश्चैवमाह अनित्यः शब्द इति एतत्साधनसामर्थ्यापरिच्छेदात्[1] विप्रतिपत्तितो निग्रहस्थानमिति।

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम्॥ ६॥

---

(१) परिज्ञानात्—इति क्वचित्।

उदाहरणं भाष्ये । साधनान्तरोपादाने पूर्वस्यासामर्थ्यख्यापनान्निग्रहस्थानमिति सामर्थ्ये वा हेत्वन्तरं व्यर्थमिति ॥

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

उदाहरणं भाष्ये । अभ्युपगतार्थासङ्गतत्वान्निग्रहस्थानं यदभ्युपगतं तत्सम्बद्ध[१]मन्यदसम्बद्धमुच्यत इति ॥

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

उदाहरणं भाष्ये । साधनानुपादानादज्ञानमेवं ब्रुवन्न साधनं साध्यं जानीत इति न साध्यं न साधनं चोपादत्त इति निगृह्यते ॥

परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

उदाहरणं भाष्ये । असामर्थ्यख्यापनान्निग्रहस्थानम् असामर्थ्यं[२] चाज्ञानमिति ॥

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम् ॥ १० ॥

यथा दशदाडिमादि[३]वाक्यम् । निरर्थकापार्थकयोरभेद इति चेत् । अथ मन्यसे निरर्थकादपार्थकं न भिद्यते तत्राप्यर्थो न गम्यत

(१) तत् स्थितमिति क्वचित् । (२) असमर्थं वा—पा० ६ पु० ।

(३) दाडिमा इति—पा० ६ पु० ।

द्वाप्नोति। भिद्यत इति ब्रूमः। कथं तत्र हि वर्णमात्रमिह तु पदान्यसम्बद्धानि। तत् कथं निग्रहस्थानम्। वाक्यादृते न विशेषावगतिरिति साधनसामर्थ्यापरिज्ञानान्निग्रहस्थानम्॥

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम्॥ ११॥

अवयवानां विपर्यासेनाभिधानं निग्रहस्थानम्। नैवमपि सिद्धेरित्येके। एके तु ब्रुवते नैतन्निग्रहस्थानमेवमपि सिद्धेरिति। समयानभ्युपगमाच्च। न च वयमेवं समयं प्रतीच्छाम इति। प्रयोगाच्च। प्रयुक्तश्चावयवव्यत्ययः सर्वशास्त्रेष्विति कस्यायं समय इति। तत्तावन्नैवमपि सिद्धेरिति प्रयोगापेतशब्दवदेतत्स्यात् यथा गौरित्यस्य पदस्यार्थे गवीति[१] प्रयुज्यमानं पदं ककुदादिमन्तमर्थं प्रतिपादयतीति। न च शब्दान्वाख्यानं व्यर्थम्। अनेन शब्देन गोशब्दमेवासौ प्रतिपद्यते गोशब्दात् ककुदादिमन्तमर्थम्। तथा प्रतिज्ञाद्यवयवविपर्यासेना[२]नुपूर्वीं प्रतिपद्यते आनुपूर्व्या चार्थ[३]मिति। एतत् कथम्। पूर्वं तावत् कर्मोपादीयते ततः करणम् मृत्पिण्डाद्युदाहरणम् अनेकधा लोक इति। यत्पुनरेतत् समयानभ्युपगमात् इति नायं समयोपि त्वर्थस्यानुपूर्वी सोयमर्थस्यानुपूर्वीमन्वाचक्षाणेनाभ्याख्येय इति। यत्पुनरेतत्प्रयोगादिति। न निग्रहस्थानविषयापरिज्ञानात्। शास्त्रे वाक्यान्यर्थसंग्रहार्थमुपादीयन्ते संगृहीतं त्वर्थं वाक्येन प्रतिपादयिता प्रयोगकाले प्रतिज्ञादिकयानुपूर्व्या प्रतिपादयतीति॥

---

(१) गौरित्यस्य शब्दस्यार्थे गावीति। (२) विपर्ययेण—पा० ६ पु०।

(३) चानुपूर्व्याचार्थम्—पा० ६ पु०।

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

यस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादीनामन्यतमोऽवयवो न भवति तद्वाक्यं न्यूनं वेदितव्यम् । तत् कथं निग्रहस्थानम् । न साधनाभावे साध्यसिद्धिरिति । एके तु प्रतिज्ञान्यूनं नास्तीत्याचक्षते । एतत् तु न युक्तम् । प्रतिज्ञामन्तरेण प्रयोगे विकल्पतः पर्यनुयोज्यः । यः प्रतिज्ञान्यूनवाक्यं ब्रूते किमयं निगृह्यते अथ न यदि निगृह्यते कतमं निग्रहस्थानमिति न हि हेत्वादयो न सन्तीति । न च हेत्वादिदोषाः सन्तीति निग्रहं चाभ्युपैति तस्मात् प्रतिज्ञान्यूनमेवेति । अथ न निग्रहः न्यूनं वाक्यमर्थं साधयतीति साधनाभावे सिद्धिरभ्युपगता भवति। यत्तु ब्रवीषि सिद्धान्तपरिग्रह एव प्रतिज्ञा एतदपि न बुध्यामहे कर्मण उपादानं प्रतिज्ञा। सामान्यविशेषवतोऽवधारितस्य वस्तुनः परिग्रहः सिद्धान्त इति ॥

हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ १३ ॥

यस्मिन् वाक्ये हेतू द्वौ दृष्टान्तौ द्वौ तद्वाक्यमधिकं निग्रहस्थानमाधिक्यात् । तच्च न दार्ढ्यादित्येके एके तु ब्रुवते नेदं निग्रहस्थानं दार्ढ्यात् दार्ढ्यं हि ज्ञाप्यस्य भूयोभिर्ज्ञापकैर्दृष्टं यथा धूमालोकाभ्यामग्नेरिति । न दार्ढ्यार्थानभिधानात् भूयोभिर्ज्ञापकैर्दार्ढ्यं भवतीति न दार्ढ्यार्थोऽभिधीयते किं ब्रवीषि दार्ढ्यादिति । सुतरां प्रतिपत्तिर्दार्ढ्यमिति तदपि तादृगेव किमुक्तं भवति सुतरामिति । अथ ब्रवीषि द्वे अपि ज्ञापके । सत्यं द्वे अपि ज्ञापके । एकेनैवाभिधानात् व्यर्थमभिधानं द्वितियस्य प्रकाशिते दीपान्तरोपा-

दानवद्धिति। अनवस्था वा प्रकाशिते ऽपि साधनान्तरोपादाना-दिति॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात्॥१४॥

शब्दपुनरुक्तं अनित्यः शब्दो ऽनित्यः शब्द इति। अर्थपुनरुक्तं अनित्यः शब्दो निरोधधर्मको ध्वान इति॥

अनुवादे त्वपुनरुक्तमर्थविशेषोपपत्तेः[1]॥ १५॥

नाबाधनादित्येके। एके तु ब्रुवते नेदं निग्रहस्थानमबाधनात्। न हि परीक्षाविधेः पुनर्ब्रुवता किञ्चिद्बाध्यते परप्रतिपादनार्थं च वाक्यप्रयोगः पुनरभिधानेन सुतरामर्थं प्रतिपद्यत इति न निग्रह-स्थानं प्रतिपादकत्वात्। सत्यं प्रतिपादयति प्रतिपादितार्थप्रतिपा-दकत्वात् वैयर्थ्यं स्यात् वैयर्थ्यान्निग्रहस्थानं साधनविषयापरिज्ञानात् न चायं शिष्यो न गुरुस्तस्मान्नायं पुनः प्रतिपाद्यत इति॥

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तम्॥ १६॥

पूर्ववन्निग्रहस्थानमिति॥

विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमन-नुभाषणम्॥ १७॥

शेषं भाष्ये। उत्तरेणावस्थानात् नेदं निग्रहस्थानमिति केचित्। उत्तरेणावस्थानात् उत्तरेण गुणदोषवता मूढत्वामूढत्वं[2] गम्यत इति

(१) न्यायसूचीनिबन्धे सूत्रमिदं न दृश्यते॥ विश्वनाथेनापि नाव्हतम्।

(२) अमूढत्वं गम्यते—पा० ६ पु०।

किं पुनरुच्चरिते नास्ति । अस्ति हि उत्तरे कश्चित्समर्थो दृश्यते न प्रत्युच्चारणेनासौ तावता निग्रहस्थानमर्हति । यश्चारभ्य स्वपक्षं न निर्वाहयेत् तस्य स्यात् स्वलीकारमात्रमिति । नोत्तरविषयापरिज्ञानात् । यद्ययं न प्रत्युच्चारयति निर्विषयमुत्तरं प्रसज्यते । अथोत्तरं ब्रवीति कथं नोच्चारयति तदिदं व्याहतमुच्यते नोच्चारयत्युत्तरं च ब्रवीतीति । अप्रतिज्ञानाच्च नेदं प्रतिज्ञायते पूर्वमुच्चारयितव्यं पश्चादुत्तरमभिधेयमपि तु यथाकथञ्चिदुत्तरं वक्तव्यम् । उत्तरं चाश्रयाभावे न युक्त(१)मिति युक्तमप्रत्युच्चारणं निग्रहस्थानमिति ॥

अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

स्फुटं भाष्ये । अप्रतिपत्तितो निग्रहस्थानम् ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

श्लोकपाठादिभिरवज्ञां दर्शयन्नोत्तरं प्रतिपद्यत इति । तदप्रतिभा नाम निग्रहस्थानं मूढत्वादिति ॥

कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ २० ॥

यत्र कर्त्तव्यं कार्यं व्यासज्य कथां विच्छिनत्ति स विक्षेपो विज्ञेयः यथा रसालया मया भुक्तं प्रतिस्याय कर्णो मे कण्ठं क्षिणोतीत्येवमादि । तत् कथं निग्रहस्थानम् । अज्ञाननिगूहनार्थं तु प्रयुक्तज्ञानमेव परिहारेणाविष्करोतीति ॥

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ २१ ॥

(१) उत्तरं चाश्रयाभावे न युक्तम्—पा० ६ पु० ।

यः परेण चोदितं दोषमनुद्धृत्य भवतोप्ययं दोष इति ब्रवीति सा मतानुज्ञा परमतं स्वमतेतु[१]जानाति । उदाहरणं भवांश्चौरः पुरुषत्वादिति स तं प्रति ब्रूयात् भवानपीति सोभ्युपगम्य दोषं परपक्षेभ्यनुजानातीति निगृहीतो वेदितव्यः अनभ्युपगतो[२] न पुरुषत्वं चौर्ये हेतुरिति वक्तव्यम् । किन्तु परस्वेनानतिसृष्टेन सम्बन्धः तत उत्तरापरिज्ञानान्निगृह्यत इति । प्रसङ्गविधानान्न निग्रहस्थानमित्यन्ये । अपरे तु ब्रुवते नैतन्निग्रहस्थानं प्रसङ्गविधानात् नैवायं पश्चादपि तं दोषं प्रतिपद्यते अपि तु प्रसङ्गं करोति यदि पुरुषत्वाच्चौरो भवति भवानपि पुरुषस्तस्माच्चौर इति । एतत्तु नात एव यत एवायमुत्तरे वक्तव्ये प्रसङ्गं करोति तत एवोत्तरापरिज्ञानान्निगृह्यत इति ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ २२ ॥

यो निग्रहस्थानप्राप्तं न निगृह्णाति स निगृहीतो भवति निग्रहस्थानप्राप्तत्वापरिज्ञानात् । नान्यवचनादित्यन्ये । अन्ये ब्रुवते नेदं निग्रहस्थानम् अन्योत्तरस्याभिधानात् यस्मादसौ निग्रहस्थानप्राप्तं न निगृह्णाति ब्रुवन्नन्यदुत्तरमभिधत्त इति तच्च नात एव । यत एवासौ निग्रहस्थाने वक्तव्ये अन्यदभिधत्ते ऽत एव निगृह्यते जानानो ह्यसौ किमर्थमन्यत् ब्रवीति ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः ॥ २३ ॥

---

(१) स्वमतत्वेनानु–पा० ६ पु० ।　　(२) अनभ्युपगच्छतो–पा० ६ पु० ।

अनिग्रहस्थान एवाभिधत्ते निगृहीतोऽसीति एतन्निग्रहस्थानापरिज्ञानान्निग्रहस्थानमिति ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ॥ २४ ॥

अस्योदाहरणं स्फुटं भाष्ये । प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकेणाभ्युपगतार्थपरित्यागान्निगृह्यत इति ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

यथैव विभक्ता लक्षणेन तथैव तेषां निग्रहस्थानभाव इति । त इमे प्रमाणादय उद्दिष्टाः प्रथमसूत्रे लक्षिताः प्रथमेऽध्याये परीक्षिताः शेषेष्विति त्रिविधा तत्त्वस्य परिसमाप्तिरुक्ता वेदितव्येति ॥

जातीनां सप्रपञ्चानां निग्रहस्थानलक्षणम् ।
शास्त्रस्य चोपसंहारः पञ्चमे परिकीर्तितः ॥
यदक्षपादप्रतिमो भाष्यं वात्स्यायनो जगौ ।
अकारि महतस्तस्य भारद्वाजेन वार्त्तिकम् ॥

इति श्रीपरमर्षि-भारद्वाज-पाशुपताचार्य-श्रीमदुद्योतकरकृतौ न्यायवार्त्तिके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

॥ शुभमस्तु ॥